

BOEKBANDSTEMPELS
Systeem voor het ordenen van wrijfsels

door

ELLY COCKX-INDESTEGE

en

JAN STORM VAN LEEUWEN

met medewerking van

WILLEM G. H. BARENDs, WIM VAN DONGEN,
JOS M. M. HERMANS en RENS TOP

Inhoud

- Verantwoording
- Inleiding
- 1   STRUCTUUR VAN HET SYSTEEM
  - 1.1   Basiscriteria
    - 1.1.1   Soort stempel
    - 1.1.2   Soort contour
    - 1.1.3   Vorm
    - 1.1.4   Symmetrie
  - 1.2   Beeldende criteria
    - 1.2.1   Heraldiek (A)
    - 1.2.2   Mens / Tot de mens behorend (B)
    - 1.2.3   Dierlijk (C)
    - 1.2.4   Plantaardig (D)
    - 1.2.5   Object
    - 1.2.6   Letters en cijfers
    - 1.2.7   Geometrische vormen
  - 1.3   Bijzondere regels
    - 1.3.1   Hiërarchie van de categoriën
    - 1.3.2   Gelede stempels, paneelstempels
    - 1.3.3   Heraldiek
    - 1.3.4   Iconografische gevallen
    - 1.3.5   Letters, cijfers, notatie
  - 1.4   Codes
    - 1.4.1   Algemeen

1.4.2 Geheugensteuntje

1.4.3 Verdere onderverdeling bij grote aantallen wrijfsels

2 HET SYSTEEM

2.1 Basiscriteria

2.1.1 Soort stempel

2.1.2 Contour

2.1.3 Vorm

2.1.4 Symmetrie

2.2 Beeldende criteria

2.2.1 Heraldiek (A)

2.2.2 Mens / Tot de mens behorend (B)

2.2.3 Dierlijk (C)

2.2.4 Plantaardig (D)

2.2.5 Object (E)

2.2.6 Letters, cijfers, notatie (F)

2.2.7 Geometrische vormen (G)

3 VOORBEELDEN

3.1 Stempel

3.2 Plaat

3.3 Rol

Verantwoording (1)

Een van de drie werkgroepen die in de schoot van het Bandengenootschap zijn ontstaan, is de Werkgroep Wrijfselarchief(2). Boekbandvorsers zijn sedert lang vertrouwd met het begrip wrijfsel én met de betekenis van wrijfsels. Voor niet-ingewij-

---

(1) De eerste opzet van het wrijfselsysteem is van drs. W. G. H. Barends. Bij de uitwerking en de toetsing ervan zijn de zes leden van de werkgroep Wrijfselarchief betrokken geweest. De verantwoordelijkheid voor de uiteindelijke redactie van deze studie berust bij de twee eerstgenoemde auteurs. Het NIAS (Netherlands Institute for Advanced Studies) in Wassenaar heeft J. Storm van Leeuwen tijdens zijn studiejaar aldaar de benodigde rust verschaft om zijn systeem van achttiende-eeuwse Nederlandse wrijfsels uitvoerig te testen. Dank daarvoor aan directeur en staf. De auteurs zijn verder dank verschuldigd aan C. Van den Bergen-Pantens en dr. W. Waterschoot voor hun waardevolle adviezen bij het bewerken van de heraldiek, drs. H. M. Hülsmann voor haar hulp bij onze poging verschillende soorten bloemen te analyseren en ten slotte drs. J. A. A. M. Biemans voor zijn niet aflatende belangstelling en zijn kritische kanttekeningen.

(2) JAN STORM VAN LEEUWEN, 'Het Bandengenootschap : doelstellingen en activiteiten', *Middeleeuwse handschriftenkunde in de Nederlanden 1988. Verslag van de Groningse Codicologendagen 28-29 april 1988*. Ed. Jos. M. M. Hermans. Grave, 1989, p.331-334.

den zij hier gezegd dat het wrijfsel een op papier met potloodwrijven verkregen afdruk van een bandstempel, of een samenstel van bandstempels is (3). Met wrijfsels maken van bandstempels wordt beoogd materiaal te verzamelen waarmee de bandenvorser andere banden kan opsporen die met precies dezelfde stempels zijn bestempeld en waarvan voor de periode tot 1800 veelal mag aangenomen worden dat ze uit hetzelfde atelier stammen, ervan uitgaande dat een stempel aan één binder toebehoorde. Aangezien banden uit vroeger tijd zelden of nooit gesigneerd zijn, kan het gezamenlijk optreden van dezelfde stempels op verschillende banden inzicht verschaffen in plaats en tijd van ontstaan van die banden. Vandaar dat het voor een onderzoeker van wezenlijk belang is om toegang te hebben tot een groot aantal geordende wrijfsels.

Zo is het begrijpelijk dat al op een van de eerste bijeenkomsten van het Bandengenootschap, opgericht in 1984, bleek dat er behoefte bestond aan een systeem om wrijfsels (of kopieën van wrijfsels) (4) van boekbandstempels te ordenen, op te bergen en ook weer opzoekbaar te maken. In de eerste plaats kan een dergelijke systematiek de grondslag vormen voor het opbergen van de duizenden gekopieerde wrijfsels van bandstempels die samen één centraal 'register' op vier grote wrijfselcollecties in Nederland en Vlaanderen moeten gaan uitmaken : de collecties van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta (BNM, UB Leiden), van de Koninklijke Bibliotheek (KB, Den Haag), de collectie Hermans (Groningen) en, last but not least, de collectie Verheyden/Indestege (Dilbeek). Deze collecties bevatten voornamelijk wrijfsels van banden uit de Nederlanden, van de late middeleeuwen tot de achttiende eeuw. Dit verklaart dat het accent in het wrijfselregister ook komt te liggen op dit land en deze periode. Deze systematiek is niet opgevat voor moderne banden : hiervan bestaan trouwens geen of althans veel minder wrijfsels. Het hoeft in dit verband geen betoog dat een wrijfselcollectie slechts één, hoewel zeer belangrijk, aspect van de boekbandenstudie uitmaakt.

---

(3) Over de aard van papier en potlood om met wrijven een optimale afdruk te verkrijgen, zonder de band te beschadigen, zullen wij het hier niet hebben.

(4) Hierna wordt met wrijfsels steeds wrijfsels of kopieën van wrijfsels bedoeld.

Zonder een echte handleiding te zijn, kan de systematiek een leidraad zijn voor het herordenen of ontsluiten van de reeds bestaande collecties wrijfsels of voor nieuw te vormen collecties. Voorts kan ze goede diensten bieden bij het publiceren van grote hoeveelheden wrijfsels van bandstempels; in het verleden hebben auteurs immers meestal een eigen systematiek bedacht, die doorgaans niet op andere systemen aansluit en zelfs niet buiten het beperkte kader van het door de auteur ingestelde onderzoek bruikbaar is. Hoofddoel van de hier gepresenteerde systematiek blijft echter het centrale wrijfregister.

Inleiding

Bij gebrek aan een voor dit doel bevredigend opberg- en opzoeksysteem, moest er een worden ontworpen. Dankzij een tijdelijk project in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage kon de kunsthistoricus Willem Barends met deze opdracht worden belast. Hij heeft zich met enthousiasme van deze taak gekwetend en het resultaat is een systematiek die uniek mag worden genoemd. De werkgroep Wrijfarchief heeft het ontwerp-Barends aangepast en gecorrigeerd, overeenkomstig de eisen van het vak. Vervolgens is in de Haagse Koninklijke Bibliotheek een wrijfregister aangelegd, waarbij de regels van het ontwerp werden aangehouden. Op dit ogenblik is er, behalve uit de eigen verzameling, reeds vrij veel uit de collectie Verheyden/Indestegé in verwerkt. De daarbij opgedane ervaring bij de ordening van wrijfsels van banden uit de achttiende eeuw in Nederland heeft geleid tot het herzien van de systematiek. Ook de toepassing op enkele karakteristieke gevallen uit het wrijfarchief Verheyden/Indestegé hebben nieuwe aanpassingen opgeleverd. Het systeem, zoals het hier voorgelegd wordt, stoelt derhalve niet alleen op een theoretische basis maar is ook aan de praktijk getoetst. De belangrijkste principes ervan zijn enerzijds strikt formele criteria (soort contour, vorm en symmetrie) en anderzijds, pas in tweede instantie, beeldende criteria in een vaste rangorde, waarbij vaak rekening gehouden wordt met het aantal malen dat de elementen voorkomen.

Een eerste overweging van de samenstellers gold dat de systematiek ook bruikbaar moest zijn voor diegenen die niet vertrouwd

zijn met de iconografische taal. De status van *hulpwetenschap* bracht dit met zich mee, dit in tegenstelling tot de bestaande vakliteratuur die immers vooral op de kenner is gericht en kennis van de iconografie evenals van de specifieke benamingen, die aan bepaalde vormen zijn gegeven, vooronderstelt. Daar komt bij dat de voorstellingen op de wrijfsels niet steeds duidelijk herkenbaar zijn (wat niet wil zeggen identificeerbaar). Daarom werd besloten dat de systematiek in principe niet op interpretatie van het beeld gericht moest zijn. Dit betekent dat de zuiver decoratieve stempels die vooral na de Middeleeuwen zijn gebruikt, ook een plaats in het systeem kunnen krijgen. Dit houdt evenwel ook in dat verschillende afbeeldingen van één thema op verschillende plaatsen terecht kunnen komen.

Toch is gebleken dat het niet-interpreteren niet absoluut kan worden doorgevoerd; de talrijke godsdienstige voorstellingen uit de middeleeuwse en post-middeleeuwse periode, zoals te vinden op paneelstempels, 'vragen' immers om een groepering volgens iconografische normen. Voorstellingen als Abrahams Offer, de Annunciatie, Salvator Mundi, de Man van Smarten, het Lam Gods (afb. P23, P26, P37, P38, P85) e.a. beantwoorden aan een vast patroon. Bovendien is het aantal figuren op dergelijke voorstellingen, dat een ordeningscriterium zou moeten zijn, niet altijd duidelijk te onderscheiden op de wrijfsels, terwijl de voorstelling zelf wel duidelijk herkenbaar is. De heiligen bijvoorbeeld kunnen aan hun attributen worden herkend — soms dragen de panelen hun naam — en hebben iets te vertellen, kortom zij nodigen uit tot interpretatie. De bekende iconografie slaat weliswaar niet op themata die slechts een klein onderdeel van de voorstelling uitmaken zoals bv. het paneel met de Sint-Pauluspenning, waar Paulus' hoofd in medaillon slechts één en niet overheersend element is in de voorstelling (afb. P82) (5). De religieuze iconografie is trouwens

(5) Inzage van de licentiaatsverhandeling van Anne Marie POLLET, *Paneelstempels op boekbanden uit de Nederlanden (XVe-XVIe eeuw)* (Verzameling Universiteitsbibliotheek Gent), Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1989-1990, kon onze keuze enkel bevestigen. Van een aantal godsdienstige voorstellingen op panelen bezitten wij geen wrijfsels omdat de huidige bewaarplaats van die banden ons niet bekend is, maar dank zij voornamelijk de publikatie van Goldschmidt kon de lijst themata aangevuld worden: E. Ph. GOLD-

niet exclusief het domein van de (middeleeuwse) bandenspecialist maar maakt deel uit van het westers cultureel patrimonium. Derhalve hebben diverse religieuze themata, die als belangrijkste voorstelling op paneelstempels (in de Nederlanden) voorkomen, hun eigen plaats in het Wrijfselsysteem gekregen (6). Ook enkele in talrijke varianten voorkomende niet-religieuze voorstellingen op paneelstempels hebben een eigen plaats gekregen, omdat een differentiëring volgens de normale criteria niet zinvol is en zij bij een speciale behandeling bijeen gehouden kunnen worden, zoals de dieren-in-rankenpanelen (afb. P93-P96). Om het systeem niet te ontwrichten blijven deze geïnterpreteerde voorstellingen echter beperkt tot de meest algemeen bekende c.q. de meest voorkomende, én bovendien tot de paneelstempels (7). Ook zijn zij niet buiten het systeem gehouden, maar hebben vooraan binnen elke categorie een plaats gekregen. De gebruiker van een wrijfselarchief zal er dan ook verstandig aan doen op beide plaatsen in het systeem te zoeken : bij de 'iconografische gevallen' (A) en bij de gewone rubricering (B).

Blijft het probleem van de niet herkenbare vormen, veroorzaakt hetzij door de slechte staat waarin het bandoppervlak verkeert (gesleten, onvolledig), hetzij door een onscherp wrijfsel. Is zo'n twijfelgeval met behulp van de verbeelding ook niet te herkennen, dan verdient het aanbeveling deze onduidelijke wrijfsels niet in het systeem onder te brengen maar gewoon afzonderlijk te houden.

Een tweede punt betreft het toekennen van een *systematische code*, die aan de systematiek moet beantwoorden en het invoegen van wrijfsels en het gemakkelijk terugvinden in een systeem mogelijk maakt. Hierbij is vermeden kruisverwijzingen te maken, of eenzelfde wrijfsel op twee of meer plaatsen onder te brengen. Niet

---

SCHMIDT, *Gothic & Renaissance Bookbindings exemplified and illustrated from the author's collection*, London, 1928, 2 bdn.

(6) Voor de benoeming van deze themata is als richtsnoer gevolgd J. J. M. TIMMERS, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, Roermond & Maaseik, 1947 ; voor de volgorde ervan is gebruik gemaakt van het ongepubliceerde classificatiesysteem in gebruik bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel.

(7) Met het woord paneelstempel wordt hier bedoeld de afdruk van een rechthoekig plaatstempel, voorzien van een figuratieve voorstelling in plastisch reliëf, zoals in de Nederlanden vanaf de dertiende/veertiende eeuw tot ca. 1570 gebruikt.

alle bijzonderheden worden in een code gevat ; dit zou de geleding te zeer verfijnen, de codering zelf uiterst moeizaam en de code te complex maken. Zo zullen bijvoorbeeld de verschillende vormen van driehoekige stempels of de verschillende grootten van rozetten niet in een code tot uiting komen en bijgevolg ook niet sorteerbaar zijn. In dergelijke gevallen kan degene die het wrijfselarchief opbouwt na de laatste code, de wrijfsels resp. per vorm (soort van driehoek) en per grootte (voor de rozet) ordenen. Op analoge wijze kan bijvoorbeeld Johannes de Doper, die óf predikend (**afb. P55**) óf met lam (**afb. P56**) wordt afgebeeld, slechts één code krijgen, terwijl de ordening in laatste instantie op 'predikend' en 'lam' kan geschieden.

Natuurlijk stelden 'het materiaal' en 'het vakgebied' ook hun eisen. De veelvuldig voorkomende complexe samenstelling van verschillende decoratieve elementen binnen een en hetzelfde stempel, had tot gevolg dat het systeem een strenge *hiërarchische opzet* moest krijgen, waarbij van het meer algemene naar het meer specifieke wordt gewerkt. Niettemin zorgden de traditionele manieren van ordening in het vakgebied en het 'gezond verstand' ervoor dat de hiërarchische opzet van enkele uitzonderingen werd voorzien. De algemene begrippen worden in het systeem derhalve stapsgewijs uitgewerkt. Deze verfijning is bepalend voor de plaatsing van de wrijfsels. Zij heeft mede tot doel de onderzoeker het gezochte zo direct en zo snel mogelijk — bij het doorzoeken van zo klein mogelijke porties wrijfsels dus — te laten vinden, ook daar waar de verfijningen toch op interpretatie moesten steunen. De gemakkelijkst te herkennen elementen komen het eerst aan de orde : mens, dier, plant, enzovoort ; de heraldiek komt geheel vooraan omdat anders deze zeer specifieke vorm geheel verspreid zou zijn over de diverse categorieën. De categorisering is dus gezien als een piramide op haar punt. Het systeem is redelijk diepgaand gedifferentieerd, zonder dat naar een uitputtende opsplitsing van onderwerpen gestreefd is (vgl. voorgaande paragraaf). De verscheidenheid aan rubrieken is zo groot dat deze doorgaans redelijk coherent van samenstelling zijn, maar niet zo groot dat men ten gevolge van de vele geledingen door de bomen het bos niet meer zou zien.

1 STRUCTUUR VAN HET SYSTEEM

1.1 **Basiscriteria**

Het systeem is ingericht volgens de volgende criteria, die ook in deze volgorde moeten worden toegepast :

1.1.1 *Soort bandstempel*

Aangezien het systeem is ontwikkeld voor de studie van banden uit de periode tot ca 1800, kunnen we ervan uitgaan dat de binder bij het stempelen zijn traditionele materiaal : stempels, platen (zoals paneelstempels en cliché's) en rollen (waaronder fileten) gebruikte. Dat levert het eerste criterium op : het onderscheid tussen stempels, platen en rollen. Alhoewel door deskundigen doorgaans direct te herkennen, wordt hier ten behoeve van de algemene gebruiker een definitie gegeven, waarbij als neutrale term het begrip bandstempel wordt gehanteerd (8).

— Onder een *stempel* (S) wordt verstaan elke enkele afdruk, die de oppervlakte van 10 cm² niet te boven gaat (afb. S1). Zie ook wat staat bij 'rol'.

— Onder *plaat* (P) wordt elke afdruk verstaan die groter is dan 10 cm² (rekening houdend met wat staat bij 'rol'). Hiertoe behoort het zogenaamde paneelstempel (9). Voor het kiezen van het te benoemen onderdeel van een paneel dat uit diverse omliggende voorstellingen bestaat (afb. P94), zie onder 1.3.2 en de daar gegeven voorbeelden.

— Onder *rol* (R) wordt elke afdruk verstaan die groter is dan 10 cm² en die een rechthoekige grondvorm heeft waarvan de langste zijde tenminste driemaal langer is dan de kortste. Hierbij dient echter te worden bedacht dat deze oppervlaktemaat noch de verhouding kunnen worden 'gehaald' wanneer maar een klein gedeelte van de rol is ingedrukt. Toch kan een rol als zodanig herkend worden wanneer het daarop voorkomend motief zich na ver-

---

(8) Wanneer van een stempel of plaat het spiegelbeeld voorhanden is, wordt gesproken van een stempelpaar (afb. S33). Dit wordt zoals de eerste stempel of plaat gecodeerd en ook daarbij ondergebracht.

(9) Zie noot 7.

loop telkens herhaalt en 'eindeloos' is, er twee tegenoverliggende zijden (meestal de kortste) geopend zijn, of ook aan het reliëf van de stempelafdruk die naar twee tegenoverliggende zijden ondieper wordt en vervaagt (**afb. R2**). De kenner zal de afdruk dan toch onder 'rol' wegbergen.

De afdruk van een *fileet* (**afb. R4**) is maar zelden te onderscheiden van die van een rol; alleen is dit langwerpig gebogen vlak niet 'eindeloos' en herhaalt eenzelfde motief zich niet. Rol en fileet worden in het systeem niet afzonderlijk beschouwd, en in de zeldzame gevallen dat zij te onderkennen zijn, toch samen opgeborgen.

1.1.2 Soort contour

Verder bleek het praktisch te zijn om een onderscheid te maken tussen het al dan niet omlijnd zijn van de afzonderlijke bandstempels. Vier gevallen kunnen zich voordoen (10).

— Niet omlijnd, losse contour (11).

Het stempel is niet omlijnd en de denkbeeldige omtreklijn ervan is slechts vaag aan te geven.

— Niet omlijnd, strakke contour

Het stempel is niet omlijnd maar de denkbeeldige omtreklijn ervan is voor 9/10 te trekken. Bij driehoek, vierkant, rechthoek en ruit zijn de hoekpunten de verbindingspunten.

— Aan één zijde door een lijn begrensd.

Deze specifieke mogelijkheid geldt alleen het rolstempel; zie hieronder.

— Omlijnd of aan twee zijden begrensd (12).

Omlijnd kunnen stempel of plaat zijn, doorgaans met een enkele lijn, soms met een dubbele.

(10) Zie voorbeelden verder par. 2 Het systeem.

(11) Alhoewel de begrippen 'strakke contour' en 'losse contour' aan interpretatie onderhevig kunnen zijn, heeft de praktijk uitgewezen dat het hanteren ervan voor een wrijfselregister bijzonder nuttig is. Indien hieruit voortvloeit dat bepaalde typen wrijfsel op twee plaatsen ondergebracht kunnen zijn, moet dit voor lief worden genomen.

(12) Mutatis mutandis geldt hier ook wat in voorgaande noot is gezegd.

De mogelijkheid 'aan twee zijden begrensd' doet zich enkel bij het rolstempel voor. Het rolstempel zelf kan al of niet langs weerszijden een lijn hebben. De afdruk van een niet in lijnen gevat rolstempel kan echter aan één of twee zijden door afzonderlijk gestempelde lijnen begrensd zijn. Het is dan doorgaans onmogelijk om op grond van het wrijfseel uit te maken of de lijnen separaat zijn afgedrukt dan wel deel uitmaken van de rol (**afb. R4**). Daarom worden zulke rolafdrukken opgeborgen alsof ze steeds begrensd zijn. Alleen wanneer evident is dat de rol aan een van beide zijden of aan beide zijden niet begrensd is door een lijn (lijnen), dan wordt hij anders opgeborgen.

1.1.3 *Vorm*

Stempels en platen kunnen velerlei vormen hebben. Bij de omlinjnde stempels is die vorm duidelijk. Bij de niet omlinjnde minder, zoals bijvoorbeeld driehoeken en halve ovalen veelal niet van elkaar te onderscheiden zijn. Om deze reden is het aantal verschillende omtrekvormen dat bij 'omlijnd' wordt opgegeven groter dan dat bij 'niet-omlijnd'. Hier staan de vormen voor de onderscheiden mogelijkheden van 'omlijnd' en 'niet-omlijnd' met losse of strakke contour. Een hiërarchie in de vormen is niet aan te geven. Bij het toekennen van de code moet de lijst van vormen dan ook van voor tot achter doorgekeken worden om te zien welke vorm het dichtst staat bij die van het in te delen stempel. Blijkt de gezochte vorm niet in de lijst voor te komen, dan wordt 'overige' gekozen. Bij het bepalen van de vorm speelt de richting, resp. as, van de voorstelling geen rol; bijgevolg dienen de als ruit geplaatste vierkanten bij vierkant ondergebracht te worden. Driehoekige stempelparen, soms ook wel pendants geheten (**afb. S33**) zijn in een wrijfseelcollectie van zeventiende- en achttiende-eeuwse banden zeer talrijk. Daarom is het aan te bevelen om bij 'driehoek' een afzonderlijke afdeling te voorzien voor dit soort driehoekig stempel dat steeds paarsgewijs op de rugvelden wordt afgedrukt (en speciaal daarvoor ontworpen is) (13).

---

(13) Al naar gelang van de breedte van de rug vindt men van dit stempel alleen de punt of een groter deel terug, maar slechts zelden het geheel.

Het rolstempel is steeds langwerpig en rechthoekig en krijgt derhalve steeds dezelfde code.

1.1.4 *Symmetrie*

Vervolgens wordt gekeken of het stempel symmetrisch is, anti-symmetrisch of a-symmetrisch.

— Symmetrische stempels kunnen opgebouwd zijn rond één as of rond twee assen (14). Het gaat hier om de vormen cirkel, ovaal, vierkant, ruit en driehoek (deze laatste enkel met één as).

— Met anti-symmetrisch wordt bedoeld dat het gaat om een herhaling van hetzelfde in wezen niet-symmetrisch element rond een middelpunt ; dit kan zich enkel bij cirkel, ovaal en vierkant voordoen.

— A-symmetrisch zijn alle overige stempels.

1.2 **Beeldend criterium**

Het laatste criterium is de indeling volgens het onderwerp. Dit criterium wordt trapsgewijs toegepast. Dit wil zeggen dat (bijna) steeds een ordening van meer naar minder complex is aangehouden, dus eerst de samengestelde, daarna de autonome stempels. De samengestelde stempels, opgebouwd uit elementen behorend tot een of meer categorieën, gehoorzamen ook aan de hiërarchie en krijgen hun codering overeenkomstig dat deel van de decoratie dat het hoogst in het systeem staat (**afb. P20**).

— Ten eerste is er de verdeling in grote en zeer algemene groepen, de zogenaamde *categorieën* : heraldiek, mens, dier, plant, object, letters en cijfers, geometrische vormen.

— Deze categorieën worden verder onderverdeeld in ‘*samen met*’ en ‘*enkel*’ als tweede criterium (**afb. P83, S10**).

---

(14) Cirkelvormen die bestaan uit zich om een middelpunt herhalende symmetrische elementen, ook al zijn ze in strikte zin niet symmetrisch, worden toch bij symmetrische stempels ondergebracht. Zo worden bijvoorbeeld rozetten met vijf bladeren evengoed als die met vier bladeren als symmetrisch beschouwd (**afb. S73**).

— Ten derde worden de categorieën verdeeld in *rubrieken*. Hierin komen de globale verschijningsvormen van de afbeeldingen of decoraties binnen dat grotere geheel aan de orde, bijvoorbeeld bij mens : 'hele mensfiguur' (afb. S10) of 'deel van mensfiguur' (afb. S11).

— Ten slotte is er een verdeling van elke rubriek in *subrubrieken*, waarin telkens voor de betreffende rubriek de relevante onderdelen (bijvoorbeeld hele mens : dansend, liggend, zittend of staand) worden aangegeven (afb. P76).

Zoals in de inleiding uiteengezet, wordt in enkele categorieën en voor zover het paneelstempels betreft, een ruime keuze specifieke iconografische gevallen opgenomen, die omwille van hun bekende (religieus bepaalde) iconografie of omwille van hun diversiteit of frequentie een voorkeursbehandeling vergen. Wanneer een thema niet in de lijst onder BA, CA enz. wordt aangetroffen, dan zal het betreffende plaatstempel in de daarop volgende rubriek BB, CB, enz. worden ingedeeld. Het is zeer wel mogelijk en billijk dat in een wrijselcollectie waarvan het zwaartepunt op andere themata ligt, op analoge wijze te werk kan worden gegaan bij het determineren en coderen van andere belangrijke voorstellingen.

1.2.1 *Heraldiek* (A)

De heraldiek vergt een enigszins aparte behandeling (15). De heraldische termen worden gehanteerd voor de hoofdverdelingen en de herdelingen van het schildveld, evenals de heraldische hoofdfiguren en enkele heraldische bijfiguren en niet voor de wapenfiguren (16). Omdat deze laatste een meer dan oppervlakkige kennis van de heraldiek veronderstellen en omdat ze bovendien gemakkelijk tot de in ons systeem voorziene categorieën gerekend kunnen worden, worden ze volgens de algemeen geldende regels van dit systeem ingedeeld. Dit betekent dat bijvoorbeeld een gekanteelde

(15) Een leidraad hierbij is o.m. geweest C. PAMA, *Rietstap's Handboek der wapenkunde*, Leiden, 1961⁴

(16) Door de hoofdverdelingen wordt het schild in gelijke delen verdeeld, terwijl de herdelingen deze verdeelingslijnen herhalen. De heraldische hoofdfiguren en bijfiguren, behorend tot de herautstukken, zijn losse figuren met een eigen benaming. De wapenfiguren ten slotte zijn voorwerpen uit de kring van het gewone leven. (Naar C. PAMA, *o. c.*, p. 86-89).

dwarsbalk in de geometrische vormen wordt ondergebracht en dat het gulden vlies als een zoogdier, het Bourgondische vuurslag als een object met vlammen wordt aangezien (**afb. S84**). Wapenspreuken hebben in ons systeem geen eigen plaats. Toch kan men wapenspreuken en eventueel identificaties van wapens in een afzonderlijk register opnemen, waarbij dan niet naar de codes in het systeem, maar naar het inventarisnummer in de ontsloten collectie wordt verwezen.

Met ongewone schildvormen (**afb. P16**) evenals met kleuren en metalen wordt geen rekening gehouden aangezien de eerste althans in de Nederlanden uiterst zelden als wapen op de band verschijnen en de tweede vaak (op copieën van wrijfsels!) niet zichtbaar zijn (17).

Komen in een stempel meerdere wapens voor, dan geldt de regel 'midden vóór rand', 'links vóór rechts' en 'boven vóór onder' (vgl. 1.3.3) (**afb. P5, P6**). Dit geldt onder meer voor de Duitse renaissance rolstempels waarin nogal eens verschillende wapens voorkomen, en waar het wapen links boven op het wrijfseel bepalend zal zijn.

— Een eerste indeling betreft de uitwendige versieringen van het wapenschild, zoals de schilddekking en andere versieringen van het schild (18).

— Bij de rubricering wordt niet zoals overal elders in dit wrijfseel-opbergsysteem van het meest complexe uitgegaan, maar van de schildverdelingen, gevolgd door de heraldische hoofdfiguren en de wapenfiguren. De tweede indeling gebeurt derhalve volgens de heraldische hoofdverdelingen, de hoofdfiguren en enkele bijfiguren. Deze indeling kan twee maal toegepast worden, natuurlijk overeenkomstig de algemene richtlijn van het systeem die wil dat de lijst steeds van boven naar onder wordt doorgenomen.

— De derde indeling, volgens categorieën, betreft het hele wapenschild, niet de bovengenoemde versieringen. De hoogste

(17) Zie o.m. *Vocabulaire-atlas héraldique en six langues*. Par le baron STALLINS. Paris, 1952, pl. I. De wapenkleuren, goud, rood, blauw, zwart en andere, zijn soms in de stempels zelf volgens de heraldische regels aangegeven door punten, streepjes, e.d.

(18) Zuiver decoratieve elementen als een lauwerkrans of voluten vallen buiten beschouwing.

categorie is bepalend, ongeacht waar deze op het schild voorkomt (19).

De categorie heraldiek is van toepassing :

— wanneer in een bandstempel een schildvormig en een van een versiering voorzien wapenveld voorkomt (rubriek 01-21) (**afb. P5, S5**) ;

— wanneer de schildvorm ontbreekt maar de voorstelling door toevoegingen *boven* (bijvoorbeeld kroon, mijter, helmteken, dekkleed) (**afb. S2**), eventueel ook *naast* (bijvoorbeeld schildhouders), en *onder* (bijvoorbeeld wapenspreuk) (**afb. P20**) onmiskenbaar heraldisch van aard is — toevoegingen slechts naast of onder blijken vrijwel niet voor te komen. In dit geval kan alleen volgens deze heraldische toevoegingen en volgens de voorstelling ingedeeld worden.

De categorie Heraldiek is niet van toepassing wanneer een heraldisch element (wapenschild, bekroond monogram, enz.) als *attribuut* in een omvangrijker, sterk overheersende voorstelling voorkomt ; in zo'n geval geldt de regel geformuleerd in 1.3.1 (**afb. P65**). Uitzonderingen hierop vormen Stedemaagd e.d. (**afb. P18, P21**).

1.2.2 *Mens / Tot de mens behorend* (B)

De mens in speciale themata (BA)

De godsdienstige voorstellingen die aan de in 1.2 gestelde normen voldoen, zijn onder te brengen in het Oude en het Nieuwe Testament, Overige christelijke themata en Heiligen. Minder talrijk zijn de wat disparate thema's, zoals het algemene Deugden of heel specifiek Keizer Karel V die samengebracht zijn onder Overige. De volledige lijst van de door ons gekozen speciale iconografische gevallen is in 2.2.2.1 ondergebracht.

De mens (20) (BB)

Deze categorie is van toepassing wanneer categorie BA niet in aanmerking komt.

(19) Zie noot 27.

(20) De kleding speelt voor de indeling geen enkele rol.

De mengvormen of enkel mens (één tot en met vijf of meer) zijn bepalend voor de indeling in rubrieken (het vijfde lid van de code), de houdingen en onderdelen daarvan zijn bepalend voor de indeling in subrubrieken (het zesde lid van de code).

1.2.3 *Dierlijk* (C)

Het dier in speciale motieven (CA)

Enkele veel voorkomende plaatstempels met voorstellingen van dieren, al dan niet in combinatie met planten, objecten enzovoort, zijn hier samengebracht. Bij de dieren-in-cirkels- en dieren-in-rankenpanelen is een rubricering aangebracht die rekening houdt met volgend criterium : het aantal cirkels en windingen. Systemen met veel van dit soort panelen zouden verder onderverdeeld kunnen worden naar volgende criteria : 1. met of zonder (**afb. P97**) inscriptie, c.q. de plaats van de inscriptie : midden (**afb. P89, P90**) of rand (**afb. P94**) 2. aantal grotere elementen waaruit het paneel is opgebouwd (**afb. 94**).

Het dier (CB)

Deze categorie is van toepassing wanneer CA niet in aanmerking komt.

De mengvormen en de verschillende diersoorten zijn, evenals fabeldieren en andere fantastische dieren, bepalend voor de indeling in rubrieken (het vijfde lid van de code). De verschillende onderdelen van de dieren, verdeeld over globale soorten, zijn bepalend voor de verdeling in subrubrieken (het zesde lid van de code).

1.2.4 *Plantaardig* (D)

De plant in speciale motieven (DA)

Veel voorkomend in tal van varianten is het eikelspaneel ; dit krijgt dus een thematische behandeling.

Planten en daarvan afgeleide vormen (DB)

Deze categorie is van toepassing wanneer DA niet in aanmerking komt.

De mengvormen en de verschillende gedaanten waarin de flora in stempelingen voorkomt, zijn bepalend voor de indeling in rubrieken (het vijfde lid van de code).

Een nadere specificatie (het al dan niet in composities optreden, de soorten, e.d.) van de in de rubrieken vastgelegde indeling is bepalend voor de indeling in subrubrieken (het zesde lid van de code).

Bij Plantaardig is ook een rubriek 'kelken' voorzien, zowel 'bladkelk' als 'decoratieve kelk' (waarbij de eerste duidelijker op de natuur geënt is dan de tweede). Daar kunnen de geabstraheerde plantaardige vormen opgenomen worden, waarvan niet is uit te maken of het strikt om blad of om bloem gaat; de heraldische lelies behoren er ook toe.

Een lijnpatroon is als floraal op te vatten, wanneer er ook maar ergens een element te vinden is dat niet anders dan floraal (vegetaal) is te aanzien.

1.2.5 *Object* (E)

De rubrieken zijn zo homogeen mogelijk gehouden (het vijfde lid van de code). De benoeming per soort is bepalend voor de indeling in subrubrieken (het zesde lid van de code).

1.2.6 *Letters, cijfers, notatie* (F)

Romeinse en griekse letters, romeinse en arabische cijfers, alle mogelijke mengvormen en combinaties daarvan, alsmede mengvormen met geometrische vormen, zijn bepalend voor de onderverdeling in rubrieken (het vijfde lid van de code). De letters en cijfers worden stuk voor stuk benoemd in de subrubrieken (het zesde lid van de code).

Voor de behandeling van woorden, initialengroepen en getallen, uit verschillende stempels opgebouwd, zie onder 1.3.5.

Andere schriftsoorten en muzieknotaties vinden hier ook een plaats.

1.2.7 *Geometrische vormen (G)*

De soorten geometrische vormen zijn bepalend voor de indeling in rubrieken (het vijfde lid van de code).

Benamingen van leden van deze groepen of soorten is bepalend voor de indeling in subrubrieken (het zesde lid van de code).

De indeling is vrij eenvoudig gehouden; in de door ons verwerkte wrijfsels komen immers niet zo heel veel stempels voor die onder deze categorie blijken te vallen. Omdat het bovendien moeilijk is het verschil tussen lijnen en vlakken aan te geven, worden hier alleen lijnen en punten onderscheiden.

1.3 *Bijzondere regels*

1.3.1 *Hiërarchie van de categorieën*

Bestaat de voorstelling uit elementen die tot verschillende categorieën behoren, en behoort een evident ondergeschikt element tot de hogere categorie, dan is het toch niet bepalend voor de code; bijvoorbeeld een vaas waarop een engelenkopje krijgt de code van categorie object (= vaas); (**afb. S99**). Dit geldt ook voor afbeeldingen van wapens; zie onder 1.2.1 en **afb. P5**.

1.3.2 *Gelede stempels, paneelstempels*

Voornamelijk de paneelstempels zijn onderhevig aan uitzonderingen op de algemene plaatsingsregel, die wil dat elke afdruk die in zich elementen uit verschillende categorieën bevat op de 'hoogst te plaatsen' wordt opgeborgen (vergelijk 1.3.1).

— Is een rechthoekige plaat door lijnen onderverdeeld in een aantal velden die elk een eigen al dan niet onderling verschillende decoratie hebben, en is er een groter centraal veld, dan is dit laatste als noemer te kiezen (**afb. P5, P72**).

Bestaat het centrale veld van de plaat of de hele plaat uit twee of vier symmetrisch geplaatste, congruente velden, dan geldt dat links gaat vóór rechts en boven vóór onder (**afb. P58**).

— Sommige panelen bestaan uit drie velden: twee grotere aan weerszijden en een kleinere (fries) er tussenin. De voorstelling van dit kleinere veld heeft nogal eens een grondvlak dat haaks staat op

Fig. 1. — Gelede stempels : keuze van het voor de code bepalend veld.

dat van de beide andere velden. Het grondvlak van de totale plaat wordt geacht dat van de beide grotere velden te zijn. Hier bepaalt het veld links de code (**afb. P94**). Hetzelfde geldt wanneer deze drie

velden verder onderverdeeld zijn : het meest linkse (respectievelijk bovenste) gaat voor.

In het algemeen geldt dus : midden gaat vóór rand, links vóór rechts, boven vóór onder.

1.3.3 *Heraldiek*

Indien het stempel uit twee wapenschilden of meer bestaat, geldt de regel onder 1.3.2 (**afb. P6**).

1.3.4 *Iconografische gevallen*

In de inleiding en in 1.2 is uiteengezet waarom in bepaalde gevallen de afbeelding op het wrijfsel toch wordt geïnterpreteerd. In het systeem vallen zij onder de bijzondere regels. Zij doen zich voor in de categorieën B, C en D.

1.3.5 *Letters, cijfers, notatie*

De praktijk heeft uitgewezen dat het weinig zinvol is woorden die uit losse letterstempels zijn opgebouwd, als evenzoveel letters te behandelen. Daarom is voor ons wrijfselregister gekozen voor het opbergen van letterstempels per woord, initialengroep, getal (**afb. S101, S102, S104, S105**).

1.4 **Codes**

1.4.1 *Algemeen*

Elke volgende stap in de selectieprocedure levert een uitbreiding van de codering in de vorm van een cijfer of letter op. De notering gebeurt stapsgewijs : eerst volgens de basiscriteria (soort stempel, contour en vorm), dan een code om het al dan niet symmetrische karakter van de stempelafdruk aan te duiden en tenslotte het beeldend criterium. Opeenvolgend van links naar rechts genoteerd, in groepen, telkens na een getal door een punt gescheiden, vormen die cijfers en letters de hele code. De code bepaalt de plaats waar elk wrijfsel van een bandstempel wordt opgeborgen en waar het, omgekeerd, weer te vinden is.

1.4.2 *Geheugensteuntje*

Bij gelijke (onder)verdelingen wordt om mnemotechnische redenen dezelfde codering aangehouden. Eerste voorbeeld : 'Tezamen met objecten', onder code 5 ondergebracht, komt voor zowel in categorie Mens (BB), als Dier (CB), als Plant (DB). Tweede voorbeeld : bij 'vijf of meer hele mensfiguren' wordt een verdere onderverdeling gemaakt die zich herhaalt bij 'vier hele mensfiguren', 'drie hele mensfiguren', enz.

1.4.3 *Verdere onderverdeling bij grote aantallen wrijfsels*

Te grote frequentie of variatie binnen een onderwerp in de voorstelling kan leiden tot te grote groepen wrijfsels op één plaats in het systeem; in die gevallen is voorzien dat een bijkomende code gegeven kan worden. Eerste voorbeeld : specifieke driehoekige stempelparen zullen in een collectie van vooral zeventiende- en achttiende-eeuwse wrijfsels een eigen plaats binnen een subrubriek moeten kunnen krijgen en daarom een eigen code (zie ook 1.1.3). Tweede voorbeeld : bij categorie CA, het 'dier in speciale themata', is een onderverdeling voorzien van 'dieren-in-cirkels' en 'dieren-in-ranken', naar het aantal cirkels of windingen verder onderscheiden, maar de panelen waar het hier om gaat, hebben nu eens niet dan weer wel een tekst. Voor een grote collectie wrijfsels van dit soort kan het heel nuttig zijn een verdere onderverdeling te maken naar de teksten.

2 HET SYSTEEM

De codes staan in het overzicht vet en worden telkens gevolgd door een dubbelpunt, maar bij het noteren van de samengestelde code worden de groepen elementen telkens door een punt gescheiden.

2.1 De basiscriteria

Deze leveren de eerste vier geledingen van de code op.

2.1.1 *Soort bandstempel*

Dit is het eerste lid van de code.

S: stempel

P: plaat

R: rol

2.1.2 *Soort contour*

Dit is het tweede lid van de code.

1: omlijnd, resp. aan twee zijden begrensd (**afb. R2**)

2: aan één zijde door lijn begrensd (**afb. R5**) (21)

3: niet omlijnd, strakke contour (**afb. S64**)

4: niet omlijnd, losse contour (**afb. S28**)

2.1.3 *Vorm*

Dit is het derde lid van de code (zie fig. 2)

— Bij omlijnd (stempel en plaat)

A: rond (cirkel)

B: halve cirkel (**afb. S13**)

C: kwartcirkel

D: ovaal, mandorla- en traanvormig (incl. wiegevoet) (**afb. P1, S113**)

E: halve ovaal, halfmandorla- en halftraanvormig (incl. schildvormig) (**afb. S4**)

F: driehoek (**afb. S23, S25**)

G: vierkant (**afb. S24, S27**)

H: rechthoekig (o.m. alle paneelstempels ; **afb. P22-P81**, verder o.a. **afb. S21, S15**)

I: ruitvormig

K: banderolvormig (**afb. S83**)

Z: overige vormen

— Bij niet-omlijnd, losse en strakke contour (stempel, plaat)

A: rond (cirkel) (**afb. S110**)

B: halve cirkel (**afb. S116**)

D: ovaal, mandorla- en traanvormig (incl. wiegevoet) (**afb. P4**)

---

(21) Geldt alleen voor rol.

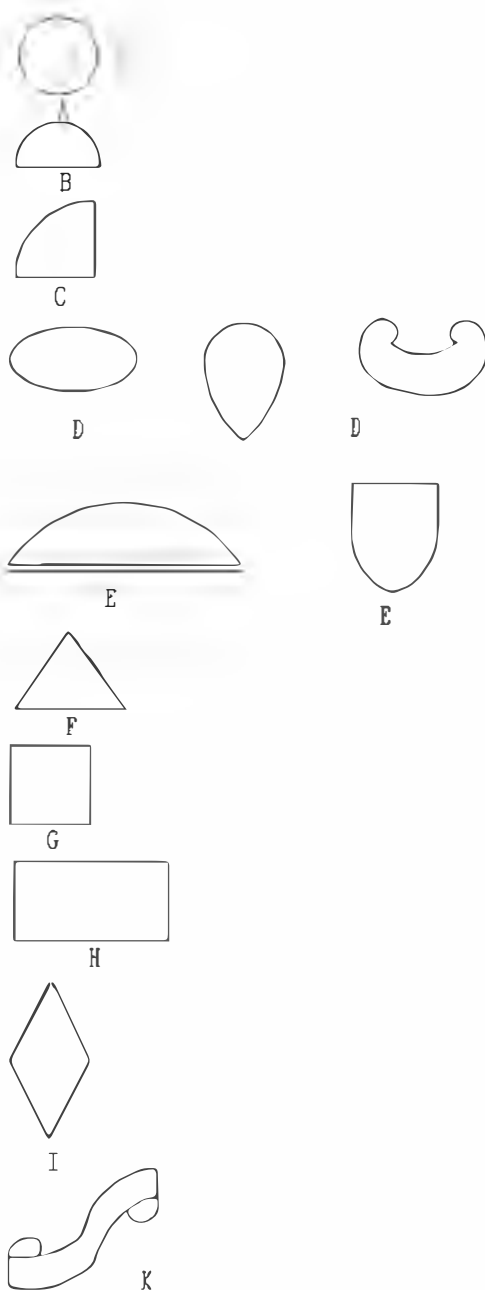

Fig. 2. — Verschillende stempelvormen en hun codes.

F: driehoek en halfovaal, halfmandorla- en halftraanvormig (incl. schildvormig) (**afb. S32, S33, S 36**)

G: vierkant (**afb. S29**)

H: rechthoekig

I: ruitvormig (**afb. S30, S35, S64, S67**)

Z: overige vormen

— Bij rol

Rollen zijn altijd langwerpig en 'rechthoekig'; ze krijgen als tweede lid van de code altijd X.

2.1.4 *Symmetrie*

1: symmetrisch t.o.v. twee assen (geldt alleen bij cirkel, ovaal, vierkant, rechthoek, ruit en deel van overige vormen) (22) (**afb. S73, S75, S110**)

2: symmetrisch t.o.v. één as (idem, èn driehoek) (**afb. S1, S3, S28, S31**)

3: anti-symmetrisch (bij cirkel, ovaal en vierkant) (**afb. S121**)

4: a-symmetrisch (al de overige stempels) (**afb. P1, P5, S4, S29**)

2.2 **Beeldende criteria**

Dit levert het vijfde en zesde lid van de code op.

2.2.1 Categorie A : HERALDIEK

— Indeling volgens 'helmteken' (23)

a: Tiara (**afb. P1**)

b: Kerkelijke hoed (**afb. P2, P3**) (24)

c: Mijter (**afb. P4**)

d: Gesloten kroon (bonnet) (**afb. P5, P6, P7, S1, S2**)

e: Kroon (**afb. P8, P9, P10, P11, P12, S3**)

f: Helm (**afb. P13, P14, P15**)

g: Overige (**afb. P16, P17**)

i: Geen (**afb. P18, P19, P20, P21, S4, S5**)

(22) Zie noot 8.

(23) Zie voor deze objecten alléén : E 3.

(24) Het aantal kwasten (indicatief voor de kerkelijke rang) wordt buiten beschouwing gelaten. Meestal is de kardinaalshoed een afzonderlijk stempel.

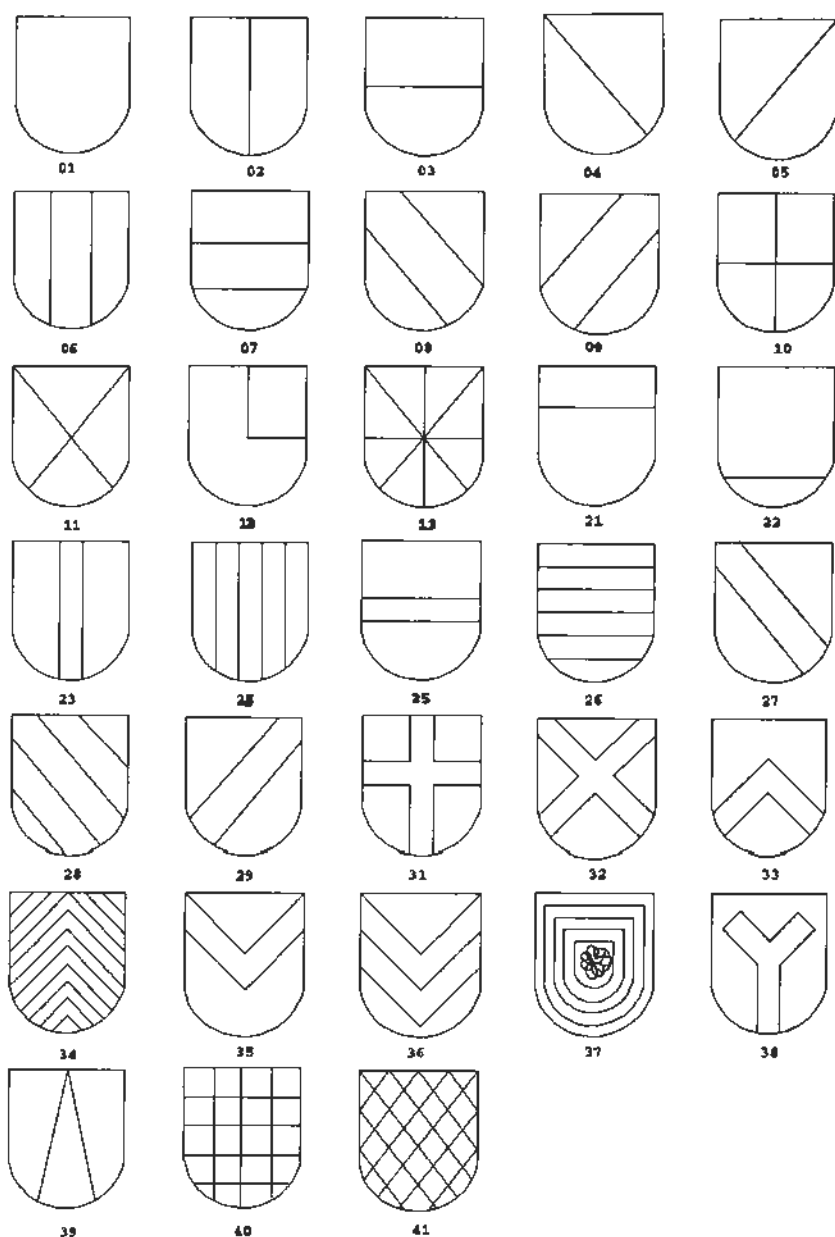

Fig. 3. — Voorbeelden van heraldische hoofdverdelingen, herdelingen en hoofdfiguren.

— Indeling volgens Heraldische hoofdverdelingen, herdelingen, hoofdfiguren en enkele bijfiguren (25) (zie fig. p.17a-b)

00: Geen schild (afb. P19, P20, P21, S2)

01: Ongedeeld schild (afb. P3, P4, P5, P6, P8, P13, P16, P18, S1, S4, S5)

02: Gedeeld (afb. P17)

03: Doorsneden

04: Rechtsgeschuind (afb. P9)

05: Linksgeschuind

06: Gedeeld in drieën (afb. P7)

07: Doorsneden in drieën

08: Geschuind in drieën

09: Linksgeschuind in drieën

10: Gevierendeeld (26) (afb. P1)

11: Schuingevierendeeld

12: Een van de vier kwartieren (afb. P14)

13: Gegeerd

14: Meer kwartieren

21: Schildhoofd (afb. P15)

22: Schildvoet

23: Paal (afb. P12)

24: Meer palen / gepaald (afb. P10)

25: Dwarsbalk

26: Meer dwarsbalken / gedwarsbalkt (afb. S3)

27: Schuinbalk

28: Meer schuinbalken / geschuinbalkt

29: Linkerschuinbalk

30: Meer linkerschuinbalken / links geschuinbalkt

31: Kruis (afb. P11)

32: St.-Andrieskruis (afb. P2)

33: Keper

34: Meer kepers / gekeperd (afb. P12, rechts)

35: Omgekeerde keper

(25) 00 tot 41 desgewenst tweemaal toe te passen, waarbij geldt : onderliggende verdeling gaat vóór bovenliggende. Als bijvoorbeeld het onderliggende een dwarsbalk is en het bovenliggende gevierendeeld wordt de code 25.10.

(26) Het hartschild op het snijpunt van een gevierendeeld schild komt niet in aanmerking; dit is op een wijfsel immers welhaast nooit te herkennen.

36: Meer omgekeerde kepers / omgekeerd gekeperd

37: Zoom

38: Gaffel

39: Punt

40: Geschaakt

41: Geruit (**P14, onderliggend**)

— Indeling volgens categorieën (27)

b: mens (**afb. P3, P21, S4**)

c: dier (**afb. P1, P5, P8, P15, P20, S2**)

d: plant (**afb. P6, P17, P19**)

e: object (**afb. P3, P4, P12, P13, P15, P18**)

f: letters, cijfers, notatie (**afb. P16, S1, S5**)

g: geometrische vormen (**afb. P7, P14**)

2.2.2 Categorie B : MENS / TOT DE MENS BEHOREND

BA: De mens in speciale themata

Deze categorie geldt slechts bepaalde themata ; zie 1.2

Oud Testament

01: Zondeval (**Goldschmidt LVI : 155**)

02: Kain en Abel (**afb. P22**)

03: Abrahams Offer (**afb. P23**)

04: Judith (**afb. P24**)

Nieuw Testament

11: Boom van Jesse (**afb. P25**)

12: Annunciatie (Maria Boodschap) (**afb. P26**)

13: Christus' Geboorte (**afb. P27**)

14: Aanbidding der Wijzen / van de herders (**afb. P28**)

15: Doop van Christus (**afb. P29**)

16: Christus en de Samaritaanse vrouw (**afb. P30**)

17: Gedaanteverandering des Heren (Transfiguratie) (**afb. P31**)

18: Intocht in Jeruzalem (**afb. P32**)

19: Christus in de Hof van Olijven (**afb. P33**)

20: Christus' geseling (**afb. P34**)

21: Christus aan het kruis / Golgotha / Kruisafname (**afb. P35**)

---

(27) Blijft beperkt tot de voorstellingen op het schild ; bij een verdeeld schild is de hoogste categorie bepalend, ongeacht waar deze voorkomt.

- 22:** Verrijzenis / Hemelvaart (afb. P36)
23: Noli me tangere (afb. Goldschmidt XXXI : 69)

Overige christelijke themata

- 31:** Heilige Drievuldigheid (28)
32: Salvator mundi (afb. P37)
33: Man van smarten (Arma Christi, Ecce Homo, Gregoriusmis, Nood Gods) (afb. P38 ; Goldschmidt XXXVI : 81)
34: Kind Jezus met de lijdenswerktuigen (Wapenen Ons Heren en Kind in de zon) (29) (afb. P39)
35: Piëta (afb. P40)
36: Andere afbeeldingen van Christus (afb. P41)
37: Sint-Anna te Drieën (afb. P42)
38: Maria in de zon (afb. P43)
39: Andere afbeeldingen van Maria (met Kind, Kroning) (afb. P44, P45, Goldschmidt XLVIII : 126)

Engelen

- 45:** Zingend en musicerend (afb. P46)

Heiligen (30)

- 51:** Adelbertus (afb. P47)
52: Antonius Abt (afb. P48)
53: Barbara (afb. P49)
54: Christophorus (afb. P 50)
55: Eligius (31)
56: Franciscus van Assisi (afb. P51)
57: Gertrudis van Nijvel (afb. P52)
58: Hieronymus (afb. P53)
59: Ivo (Goldschmidt XXIX : 67)
60: Jacobus Maior (afb. P54)
61: Johannes de Doper (predikend of met lam) (afb. P55, P56)

(28) W. H. J. WEALE, *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library South Kensington Museum*, London, 1898, nr. 390.

(29) 'Lam Gods' zie onder CA 1.

(30) Het doorwerken van het archief Verheyden/Indestege maakte het ons mogelijk een uitgebreide lijst panelen met heiligen op te nemen. Attributen werden niet stelselmatig aangegeven : in enkele gevallen zijn ze te talrijk, in andere gevallen helpt het onderschrift de heilige te identificeren.

(31) L. INDESTEGE, 'Zierforme auf Einbände Brügger Kaufmannsbücher', in : *Gutenberg Jahrbuch*, 1965, p. 399-405, afb. 1.

- 62:** Johannes de Evangelist (met kelk of op Patmos) (**afb. P57, P58, P59**)
63: Georgius (**afb. P60**)
64: Katharina (**afb. P61**)
65: Lambertus (**afb. P62**)
66: Margaretha (**afb. P63**)
67: Martinus (**afb. P64**)
68: Michael (met de duivel en/of de balans) (**afb. P 65**)
69: Nicolaas van Myra (**afb. P66**)
70: Paulus (**afb. P67**)
71: Petrus (32)
72: Rochus (met hond en/of engel) (**afb. P68**)
73: Sebastianus (**afb. P69**)
74: Servatius (**afb. P70**)

Deugden

- 81:** Charitas (**afb. P71**)
82: Fortuna (**afb. P72**)
83: Justitia (**afb. P73**)
84: Spes (**afb. P74**)

Overige

- 91:** Bellerophon (**afb. P75**)
92: Boerendans (**afb. P76**)
93: Wildemannen (**afb. P77**)
94: Keizer Karel (**afb. P78**)
95: Isabella (**afb. P79**)
96: Lucretia (**afb. P80**)
97: Medaillons (**afb. P81**)

BB: De mens en afgeleide vormen

Eerste indeling

De rubrieken 3 tot 8 zijn verder onder te verdelen volgens de tweede indeling hieronder.

- 3:** Tezamen met dieren of van dieren afgeleide vormen (**afb. P82, S6**)

---

(32) P. VERHEYDEN, 'Zestiendeuwsche registerbanden', in : *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 1907, p. 124-137, fig 3.

- 4: Tezamen met planten of van planten afgeleide vormen (**afb. S7**)
- 5: Tezamen met objecten of van objecten afgeleide vormen (**afb. P83, S8**)
- 6: Tezamen met letters en/of cijfers (**afb. S9**)
- 7: Tezamen met geometrische vormen
- 8: Enkel mens / tot de mens behorend

Tweede indeling (33)

- 1: Vijf of meer hele mensfiguren
  - 1: waarvan tenminste één hangend (34)
  - 2: waarvan tenminste één knielend (35)
  - 3: waarvan tenminste één dansend (36)
  - 4: waarvan tenminste één lopend
  - 5: waarvan tenminste één liggend
  - 6: waarvan tenminste één zittend
  - 7: waarvan tenminste één staand
  - 8: waarvan tenminste één zwevend
  - 9: in overige houdingen
- 2: Vier hele mensfiguren
Onder te verdelen zoals hierboven
- 3: Drie hele mensfiguren
Onder te verdelen zoals hierboven
- 4: Twee hele mensfiguren
Onder te verdelen zoals hierboven
- 5: Eén hele mensfiguur (37)
  - 1: hangend (**afb. P84**)
  - 2: knielend
  - 3: dansend
  - 4: lopend
  - 5: liggend
  - 6: zittend (**afb. S6**)
  - 7: staand (**afb. P83, S10**)

(33) Deze indeling is vooral van belang wanneer BA niet is toegepast.

(34) De Kruisiging is bij de speciale themata in BA ondergebracht.

(35) De Aanbidding der wijzen/herders is bij de speciale themata in BA ondergebracht.

(36) De Boerendansfries is in BA ondergebracht.

(37) Baby, peuter, kind, volwassene.

- 8: zwevend (**afb. S8**)
- 9: in overige houdingen
- 6: Deel van mensfiguur
  - 1: buste (**afb. R1, S9**)
  - 2: ten halven lijve (**afb. R2, S11**)
  - 3: kniestuk
- 7: Onderdeel van mensfiguur
  - 2: hoofd en details ervan (masker) (**afb. S12**)
  - 3: lijf
  - 4: benen en details ervan
  - 5: armen en details ervan (**afb. S13**)
  - 6: huid
  - 7: hart (38) en ingewanden (**afb. S14**)
  - 8: botten en schedel

2.2.3 Categorie C : DIERLIJK

CA: Het dier in speciale themata

- 1: Lam Gods (**afb. P85**)
- 2: Pelikaan (**afb. P86**)
- 3: Dieren-in-cirkels
  - 1: twee cirkels (**afb. P87**)
  - 2: vier cirkels (**afb. P88**)
  - 3: zes cirkels
  - 4: acht cirkels (**afb. P89**)
  - 5: tien cirkels
  - 6: twaalf cirkels of meer (**afb. P90**)
  - 7: ander aantal cirkels (**afb. P91, P92**)
- 4: Dieren-in_ranken (windingen)
  - 1: twee windingen
  - 2: vier windingen
  - 3: zes windingen (**afb. P93**)
  - 4: acht windingen (**afb. P94**)
  - 5: tien windingen of meer (**afb. P95**)
  - 6: ander aantal windingen (**afb. P96**)

---

(38) Een zuiver decoratief hart hoort thuis bij Geometrische vormen.

CB : Het dier en afgeleide vormen**Eerste indeling**

Rubrieken 4 tot 8 worden verder onderverdeeld volgens de tweede indeling hieronder.

4: Tezamen met planten of ervan af geleide vormen (afb. P97, S15)

5: Tezamen met objecten of ervan af geleide vormen

6: Tezamen met letters en/of cijfer

7: Tezamen met geometrische vormen

8: Enkel dier / dierlijk

Tweede indeling

1: Zoogdier

1: Geheel (afb. S16)

2: Kop + details ervan

3: Lijf + staart

4: Poten + details ervan

6: huid

2: Vogels (39)

1: Geheel (afb. S17)

2: Kop + details ervan (afb. S18)

3: Lijf + staart

4: Poten + details ervan

5: Vleugels + details

6: Veren, verentooi

3: Vissen

1: Geheel (afb. S19)

2: Kop

3: Lijf + staart

4: Vinnen

6: Schubben

4: Insecten

1: Geheel (afb. R3, S21, S22)

2: Kop + details ervan

3: Lijf + staart

4: Poten + details ervan

---

(39) Let op : de rijksadelaar onder A.

- 5: Vleugels
- 6: Huid
- 5: Schaaldieren
  - 1: Geheel
  - 2: Kop + details ervan
  - 3: Lijf + staart
  - 4: Poten + details ervan
  - 6: Huid
- 6: Reptielen
  - 1: Geheel
  - 2: Kop + details ervan
  - 3: Lijf + staart
  - 4: Poten + details ervan
  - 5: Vleugels
  - 6: Huid, schubben
- 7: Fabeldieren, niet bestaande dieren, met onderdelen van :
  - 1: Zoogdieren (**afb. S23**)
  - 2: Vogels (**afb. S24**)
  - 3: Vissen
  - 4: Insecten
  - 5: Schaaldieren
  - 6: Reptielen (draken !) (**afb. S25**)
  - 7: Griffioen (**afb. S26**)
  - 9: Overige (verdere fantasie) (**afb. S27**)

Categorie **D** : PLANTAARDIG

DA: De plant in speciale themata

1: Eikels aan een festoen (40) (**afb. P98, P99**)

DB: De plant en afgeleide vormen

Eerste indeling (de rubrieken 5 tot 8 worden verder onderverdeeld volgens de tweede indeling hieronder)

---

(40) Sommige eikelspanelen hebben een rand met dieren ; de regel betreffende het groter centrale veld (zie 1.3.2) wordt hier toegepast. Wrijfsels van eikelspanelen kunnen verder, ongecodeerd, geordend worden op het aantal hele en halve bogen van het festoen ; zie 1.4.3.

- 5: Tezamen met objecten of ervan afgeleide vormen (afb. P100, R4, R5, S28)
- 6: Tezamen met letters en/of cijfers (afb. S29)
- 7: Tezamen met geometrische vormen (afb. P101, S30, S31, S32, S33, S34)
- 8: Enkel plantaardig

Tweede indeling

1: Boom, struik

- 1: Boom/struik met bloesem en/of vruchten (afb. S35)
- 2: Geheel, met blad
- 3: Geheel, zonder blad
- 4: Details (tak, zie DB.6)

2: Bloemen-, vruchtencompositie, met loof

- 1: Slinger (guirlande, festoen) (afb. S36)
- 2: Reeks van herhaalde elementen (afb. R6)
- 3: Compositie van bloem(en), kelk(en) + vrucht(en)
- 4: Compositie van bloem(en) + kelk(en) (afb. S37)
- 5: Compositie van bloem(en) + vrucht(en) (afb. S38)
- 6: Compositie van kelk(en) + vrucht(en) (afb. S39)
- 7: Compositie van alleen bloemen (incl. knoppen), waaronder :
  - 01: Schermbloemigen
  - 02: Komposieten (bloem met opgedeeld hart) ; korenbloem (afb. S40)
  - 03: Anjer / anjerachtigen (afb. S41)
  - 04: Pioenroos / roos / pioenroos - / roosachtigen (afb. S42)
  - 05: Narcis / narcisachtigen (afb. S43)
  - 06: Winde / windeachtigen (afb. S44)
  - 07: Distelbloem / distelbloemachtigen (afb. S45)
  - 08: Lelie / lelieachtigen
  - 09: Tulp / tulpachtigen (afb. S46)
  - 10: Vogelmelk / vogelmelkachtigen (afb. S47)
  - 11: Boterbloem / anemoon / ranonkelachtigen
  - 12: Margriet / madelief / chrysant / -achtigen (afb. S48)
  - 13: Overige, bovenaanzicht
  - 14: Overige, driekwart aanzicht (afb. S49)
  - 15: Overige, zij aanzicht (afb. S50)

8: Compositie van alleen kelken

- 01: 'Ruiker' van decoratieve kelken en 'loof' (afb. S51)
- 02: Stapeling van bladkelken : 4, 3, 2 (afb. S52)
- 03: Stapeling van bladkelk + dec. kelk, 4, 3, 2 (afb. S53)
- 04: Stapeling van dec. kelken, met 'loof' (afb. S 54)
- 05: Stapeling van dec. kelken, zonder 'loof' (afb. S55)
- 06: Decor. kelken, in tegenovergestelde richting (afb. S56)
- 9: Compositie van alleen vruchten, waaronder :
  - 01: Eikel (afb. S57)
  - 02: Denneappel / sparappel / granaatappel / ananas (afb. S58)
  - 03: Druif (in tros)
  - 04: Kers (afb. S59)
  - 05: Appel / Sinaasappel / Perzik / Pruim (41)
  - 06: Peer(-vorm) (afb. S60)
  - 07: Overige
- 3: Bloem met loof
  - Onderverdelen als 2.7 (afb. S61)
- 4: Kelk met loof
  - 2: Heraldische lelie, afgeleid
  - 3: Bladkelk (afb. S62)
  - 4: Decoratieve kelk
- 5: Vrucht met loof
  - Onderverdelen als 2.9 (afb. S63, S64, S65, S66)
- 6: Bloem alleen ; rozet
  - 1: Zijaanzicht (afb. S 67)
  - 2: Driekwart aanzicht (afb. S68)
  - 3: Bovenaanzicht, rozet
    - 01 Drie of meer kransen (afb. S69)
    - 02: Twee kransen (afb. S70)
    - 03: Een krans, acht of meer bloembladen (afb. S71)
    - 04: Een krans, zeven bloembladen
    - 05: Een krans, zes bloembladen (afb. S72)
    - 06: Een krans, vijf bloembladen (afb. S73)
    - 07: Een krans, vier bloembladen (afb. S74, S75)
  - 4: Bovenaanzicht overig
- 7: Kelk alleen

---

(41) Het verschil is doorgaans niet te zien.

- 1: Heraldische lelie, zuiver (afb. S76)
- 2: Heraldische lelie, afgeleid (afb. S77)
- 3: Bladkelk
- 4: Decoratieve kelk (afb. S78)
- 8: Vrucht alleen
  - Onderverdelen als 2.9
- 9: Gebladerte, tak, twijg
  - 1: Kadervormig (krans) (afb. S79)
  - 2: Patroon (afb. R7)
  - 3: Autonoom (afb. S80, S81)
  - 4: In knop
  - 5: Enkel blad (afb. S82)
    - 01: Ongeleed
    - 02: 2-voudig geleed
    - 03: 3-voudig geleed
    - 04: 4-voudig geleed
    - 05: 5- of meervoudig geleed

2.2.5 Categorie E: OBJECT EN AFGELEIDE VORMEN

Eerste indeling

De rubrieken 6 tot 8 worden verder onderverdeeld volgens de tweede indeling.

- 6: Tezamen met letters en/of cijfers (afb. S83)
- 7: Tezamen met geometrische vormen
- 8: Enkel object

Tweede indeling

- 1: Enkel natuurobject
  - 1: Zee / golven / water
  - 2: Berg / rots
  - 3: Vuur / vlammen / bliksem (afb. S84, S85)
  - 4: Wolk
  - 5: Hemellichaam (afb. S 86, S87, S88)
  - 6: Schelp (rocaille) (afb. S89)
  - 7: Edelsteen / kristallijne structuur (diamant / sneeuwvlok)
  - 9: Overige
- 2: Gebouw / architectuur
  - 1: Heel gebouw (afb. P102)
  - 2: Zuil / pijler / liseen (afb. R8)

- 3: Kapiteel, basement (**afb. S90, S91**)
- 4: Muur / kanteel
- 5: Fronton / wimberg (**afb. P103**)
- 6: Toren / torenspits
- 7: Muuropening (venster, deur, loggia)
- 8: Dak / dakbedekking
- 9: Overige
- 3: Kerkelijk, liturgisch en ceremonieel object (42)
  - 1: Verscheidene
  - 2: Tiara (**afb. S92**)
  - 3: Kerkelijke hoed (**afb. S93**)
  - 4: Mijter
  - 5: Kroon, diadeem (**afb. S94**)
  - 6: Overige ceremoniële hoofddeksels
  - 7: Bisschopsstaf
  - 8: Rijksappel, scepter, maarschalkstaf etc.
  - 9: Overige (43)
- 4: Instrument en gereedschap (44)
  - 1: Verscheidene
  - 2: Muziekinstrument (**afb. S95**)
  - 3: Optisch instrument (bril)
  - 4: Meet- en weeginstrument (lineaal / globe ; klok / zonnewijzer) (**afb. S96**)
  - 5: Gereedschap / werktuig met alg. toepassing (ladder) (**afb. S97**)
  - 6: Schrijfgereedschap
  - 7: Teken- / schilder- / graveergereedschap
  - 8: Bouw- / timmer- / steenhouw- / beeldhouwgereedschap
  - 9: Overige (incl. martelwerktuigen) (**afb. S98**)
- 5: Kleding (45)
  - 1: Verscheidene

(42) Met ceremoniële objecten worden objecten bedoeld die geen andere aanwending kennen dan het ceremoniële ; bijvoorbeeld een kroon wordt niet als beschermend hoofddeksel gedragen.

(43) Kruis met corpus bij BA 21.

(44) De hier gepresenteerde indeling is voor de volledigheid gegeven ; in de praktijk komt dit soort stempels zelden voor.

(45) Voor kerkelijk/liturgische en ceremoniële kleding, zie E.3. Zie ook noot 44.

- 2: Hoofddekse
- 3: Mantel
- 4: Schoeisel
- 5: Sieraad
- 6: Pantser (harnas / curas / maliënkolder)
- 8: 'Kleding' voor dieren : leidsel, zadel, etc.
- 9: Overige
- 6: Huisraad en dergelijke (46)
  - 1: Verscheidene
  - 2: Meubel, bergmiddel (ook : koffer, kist, etc.)
  - 3: Verlichting (fakkel / kaars / kandelaar / lantaarn / lamp / vuurslag) (afb. S84)
  - 4: Kook- / eet- / drinkgerei
  - 5: Serviesgoed (vaas e.d.) (afb. S99)
  - 6: Boeken
  - 7: Kussens / dekens
  - 8: Dierenkooi
  - 9: Overige
- 7: Wapens (47)
  - 1: Verscheidene
  - 2: Vuurwapens
  - 3: Slag / steekwapens
  - 4: Schild (indien niet heraldisch)
  - 5: Pijl
  - 9: Overige
- 8: Voedsel / genotmiddelen (48)
  - 1: Verscheidene
  - 2: Vloes (indien niet als dier herkenbaar)
  - 3: Brood
  - 4: Zuivel
  - 5: Drank
  - 6: Banket
  - 7: Snoep
  - 8: Rookgerei / rookwaren

---

(46) Zie noot 44.

(47) Te onderscheiden van martelwerktuigen die bij 4.9 een plaats krijgen.
Zie ook noot 44.

(48) Zie noot 44.

9: Overige

9: Overige

2.2.6 Categorie F: LETTERS, CIJFERS, NOTATIE

Eerste indeling

De rubrieken 7 en 8 zijn verder onder te verdelen volgens de tweede indeling hieronder.

7: Tezamen met geometrische vormen

8: Enkel letter en cijfervorm

Tweede indeling (49)

1: Combinaties van letters en cijfers

A-Z : beginnend met A-Z

2: Woorden

A-Z : beginnend met - (**afb. S100, S101 (50)**)

0: A of B

1: Γ of Δ (**afb. S102**)

2: E of Z

3: H of Θ of I

4: K of Λ of M

5: N of Ξ of O (**afb. S103**)

6: Π of P (**afb. S104**)

7: Σ of T (**afb. S105**)

8: Y of Φ of X

9: Ψ of Ω

3: Monogrammen en huismerken (**afb. S106**)

A-Z : naar eerste letter van het alfabet

4: Initialen

A-Z : beginnend met - (**afb. S107**)

5: Getal

---

(49) Hier zij herinnerd aan wat eerder gezegd is aangaande woorden uit verschillende letterstempels opgebouwd die als woorden worden behandeld; zie 1.3.5.

(50) Deze rubricering is in principe voor elke losse letter en elke los cijfer voorzien. In de praktijk zullen evenwel de wrijfsels van de met losse letters gestempelde woorden, c.q. met cijfers gestempelde getallen niet afzonderlijk op elke letter of cijfer worden geordend maar op het hele woord c.q. getal. Zie 1.2.6.

- 0-9:** beginnend met - (**afb. S108**)
I: beginnend met -
V: beginnend met -
X: beginnend met -
L: beginnend met -
C: beginnend met -
D: beginnend met -
M: beginnend met -
- 6:** Enkele letter (51) (**afb. S109**)
A-Z, a-z : gaande van tot -
- 7:** Ligaturen (met uitzondering van monogram) en leestekens
- 8:** Enkel cijfer (52)
0-9: gaande van - tot -
I, V, X, L, C, D, M: een van
- 9:** Andere vormen van schrift, notatie

2.2.7 Categorie **G**: GEOMETRISCHE VORMEN

- 1:** Kromme, rechte lijn, punt
1: Alle eenmalig
2: Parallelle ordening
1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
2: Rond een centrum geordend (**afb. S110**)
3: Andere ordening
- 3:** Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening
1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
2: Rond een centrum geordend
3: Andere ordening (**afb. S111**)
- 2:** Kromme lijn en punt
1: Allebei eenmalig
2: Parallelle ordening
1: Lineair patroon (dus zich herhalend) (**afb. R9**)
2: Rond een centrum geordend (**afb. S112**)
3: Andere ordening (**afb. S113**)
- 3:** Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening
1: Lineair patroon (dus zich herhalend)

(51) Zie voorgaande noot.

(52) Zie noot 50.

- 2: Rond een centrum geordend
- 3: Andere ordening (**afb. S114**)
- 3: Rechte lijn en punt
  - 1: Allebei eenmalig
  - 2: Parallele ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend) (**afb.203**)
    - 2: Rond een centrum geordend
    - 3: Andere ordening
  - 3: Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
    - 2: Rond een centrum geordend
    - 3: Andere ordening
- 4: Kromme en rechte lijn
  - 1: Allebei eenmalig
  - 2: Parallele ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend) (**afb. S115**)
    - 2: Rond een centrum geordend (**afb. S116**)
    - 3: Andere ordening
  - 3: Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
    - 2: Rond een centrum geordend
    - 3: Andere ordening
- 5: Kromme lijn
  - 1: Enkel kromme (**afb. S117, S118, S119**)
  - 2: Parallele ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
    - 2: Rond een centrum geordend (**afb. S120**)
    - 3: Andere ordening
  - 3: Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
    - 2: Rond een centrum geordend (**afb. S 121**)
    - 3: Andere ordening
- 6: Rechte lijn
  - 1: Enkel rechte
  - 2: Parallele ordening
    - 1: Lineair patroon (dus zich herhalend)
    - 2: Rond een centrum geordend
    - 3: Andere ordening (**afb. S122**)

3: Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening**1: Lineair patroon (dus zich herhalend)****2: Rond een centrum geordend****3: Andere ordening****7: Punt****1: Enkel punt (afb. S123)****2: Parallelle ordening****1: Lineair patroon (dus zich herhalend)****2: Rond een centrum geordend****3: Andere ordening****3: Niet-parallelle of niet-compleet-parallelle ordening****1: Lineair patroon (dus zich herhalend)****2: Rond een centrum geordend****3: Andere ordening****3 VOORBEELDEN****3.1 Stempel (afb. S22)**

— Maak onderscheid tussen stempel-plaat-rol.

Voorbeeld : stempel → S

— Is het stempel omkaderd ; zo niet heeft het een strakke of losse contour ?

Voorbeeld : nee en het heeft een losse contour → S4.

— Welke omtrekvorm heeft het stempel ?

Voorbeeld : ruitvormig → S4.I.

— Is het stempel symmetrisch ?

Voorbeeld : het is a-symmetrisch → S4.I4.

— Maak onderscheid op grond van de voorstelling (met andere woorden tot welke categorie behoort de afbeelding ?).

Voorbeeld : dieren en daarvan afgeleide vormen en geen bijzonder onderwerp → S4.I4.CB.

— Komt het tezamen voor met elementen uit andere categorieën en met welke ?

Voorbeeld : ja, met plantaardig → S4.I4.CB4.

— Welk soort dier is het en is het geheel afgebeeld ?

Voorbeeld : insect, geheel → S4.I4.CB4.41

Definitieve codering : S4.I4.CB4.41.

3.2 Plaat / paneel (**afb. P85**)

— Maak onderscheid tussen stempel-plaat-rol.

Voorbeeld : plaat → P.

— Is de plaat omkaderd ; zo niet heeft het een strakke of losse contour ?

Voorbeeld : ja → P1.

— Welke omtrekvorm heeft de plaat ?

Voorbeeld : rechthoekig → P1.H.

— Is het stempel symmetrisch ?

Voorbeeld : het is a-symmetrisch → P1.H4.

— Maak onderscheid op grond van de voorstelling (met andere woorden tot welke categorie behoort de afbeelding ?).

Voorbeeld : dieren in bijzondere onderwerpen → P1.H4.CA.

— Tot welk bijzonder onderwerp behoort het ?

Voorbeeld : Lam Gods → P1.H4.CA1.

Definitieve codering : P1.H4.CA1.

3.3. Rol (**afb. R1**)

— Maak onderscheid tussen stempel-plaat-rol.

Voorbeeld : rol → R.

— Is de rol begrensd ja of nee en aan hoeveel zijden ?

Voorbeeld : aan twee zijden begrensd → R1.

— Rollen zijn altijd langwerpig rechthoekig ; ze krijgen als tweede lid van de code altijd X.

Voorbeeld : → R1.X.

— Is de rol symmetrisch ?

Voorbeeld : ze is a-symmetrisch → R1.X4.

- Maak onderscheid op grond van de voorstelling (met andere woorden tot welke categorie behoort de afbeelding?).

Voorbeeld : mens, niet in bijzondere onderwerpen → R1.X4.BB.

- Komt het tezamen voor met elementen uit andere categorieën en met welke?

Voorbeeld : ja → R1.X4.BB.D.

- Hoeveel mensen zijn er afgebeeld, geheel of ten dele, en in welke 'houding'?

Voorbeeld : vier, buste → R1.X4.BB.D6.1.

Definitieve codering : R1.X4.BB.D6.1.

P1

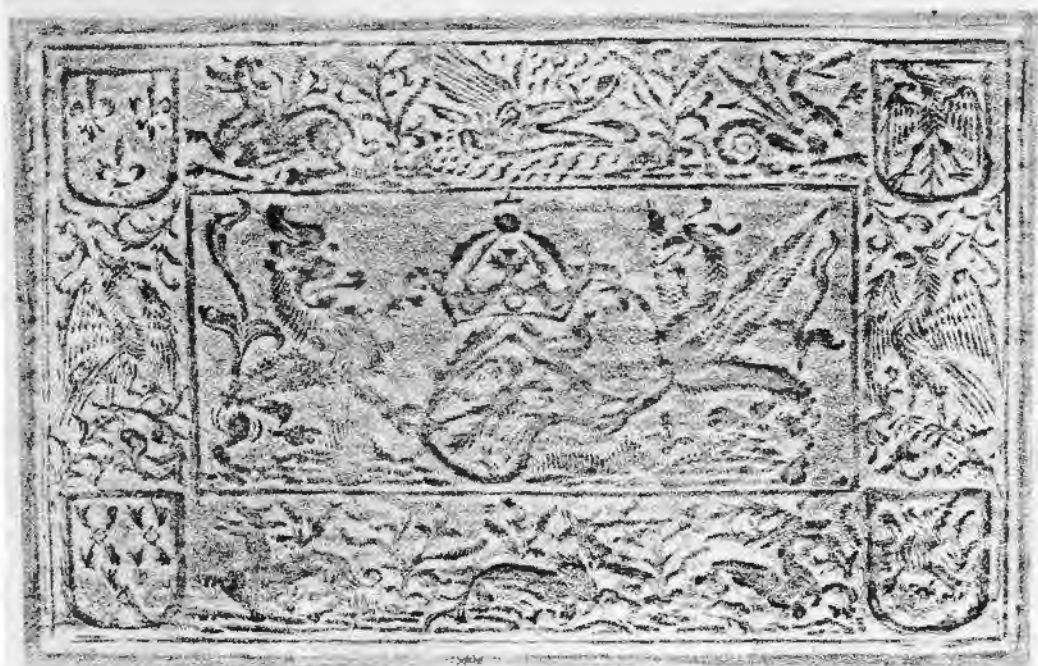
P2

P3

P4

P5

P6

P7

P8

P9

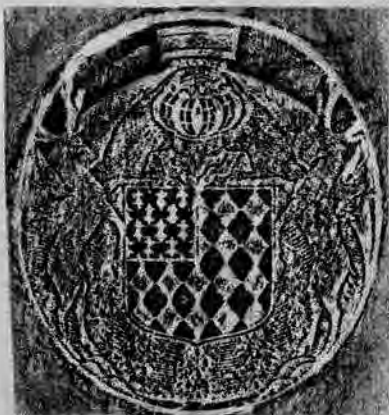

P11

P12

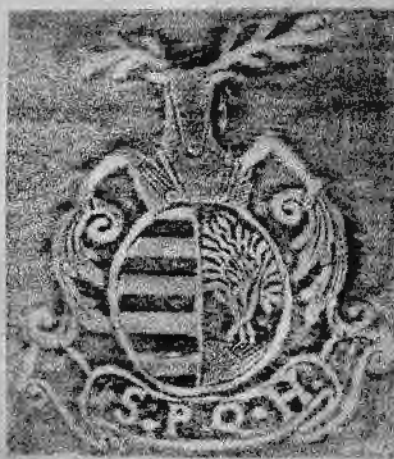
P14

P15

P16

P17

P18

P19

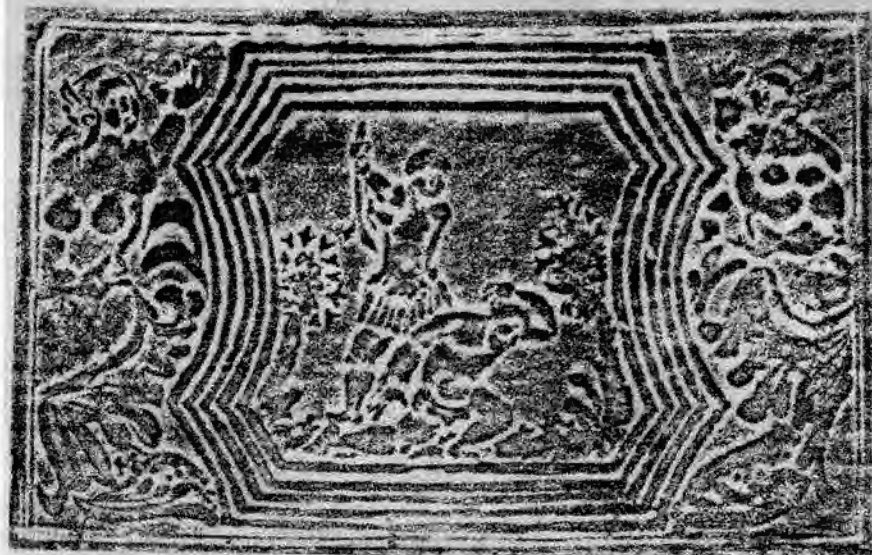

P20

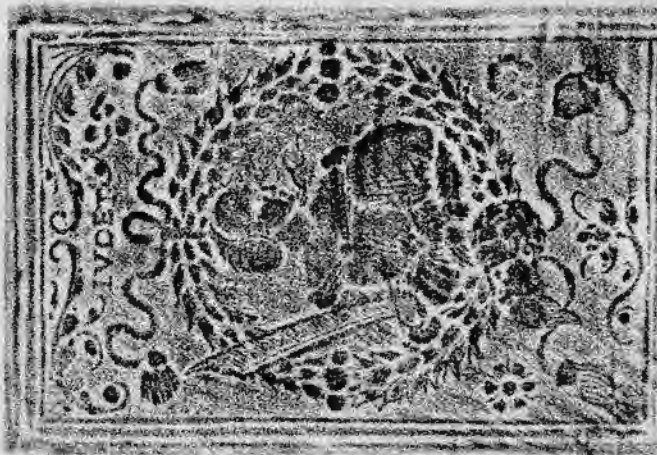

P21

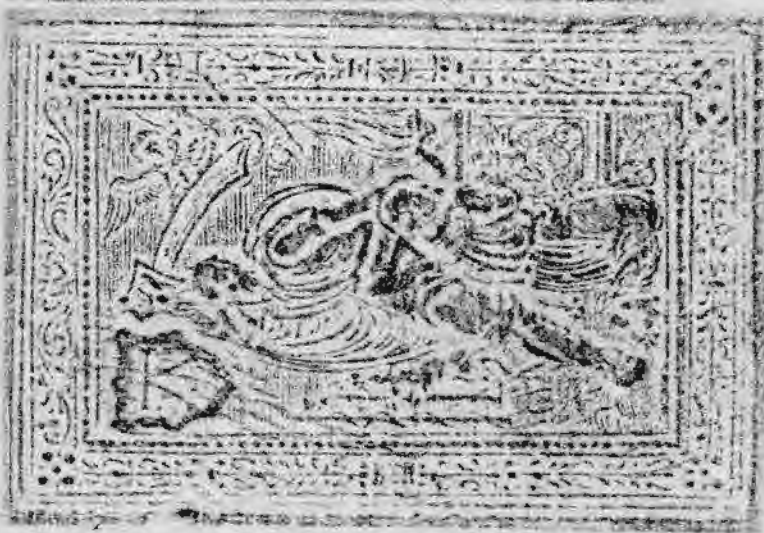
P22

P24

P25

P23

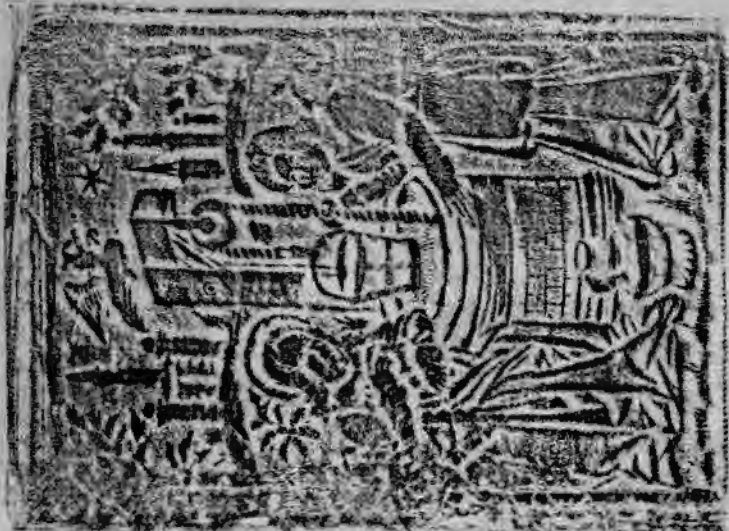

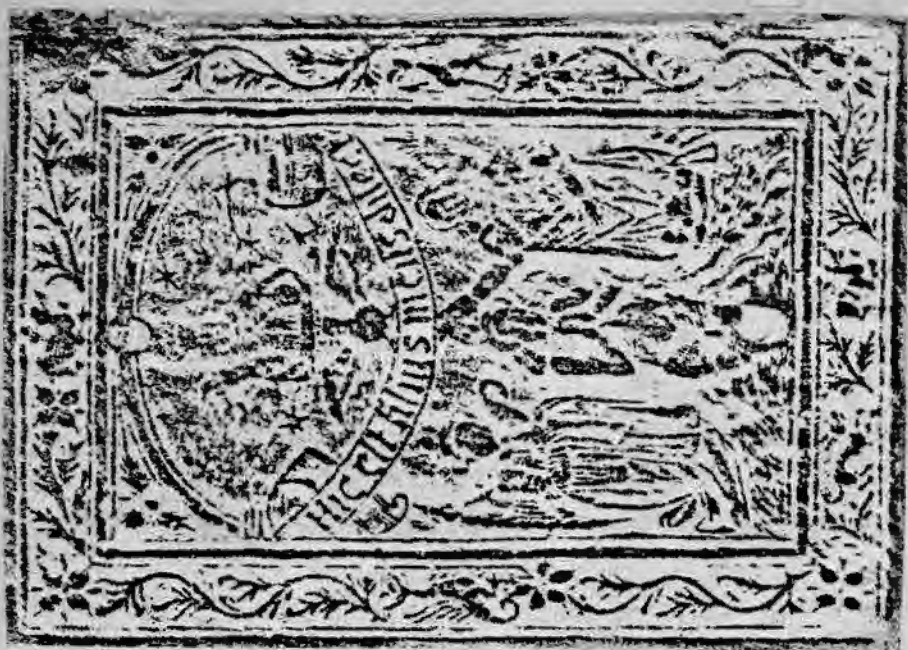
p52

p53

P30

P29

P32

P33

P34

P35

P36

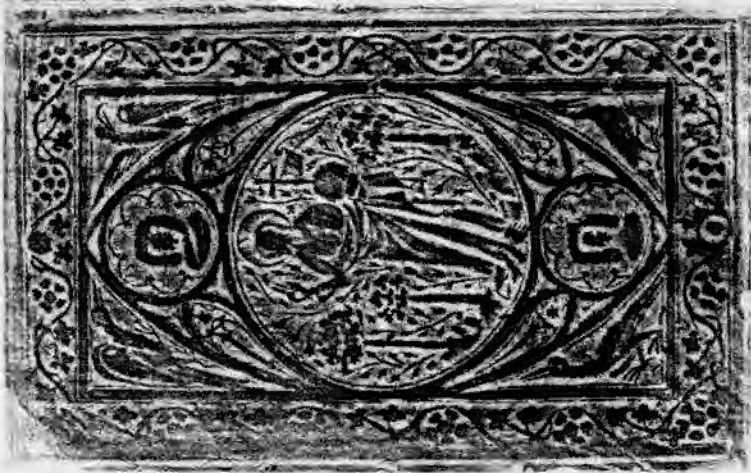

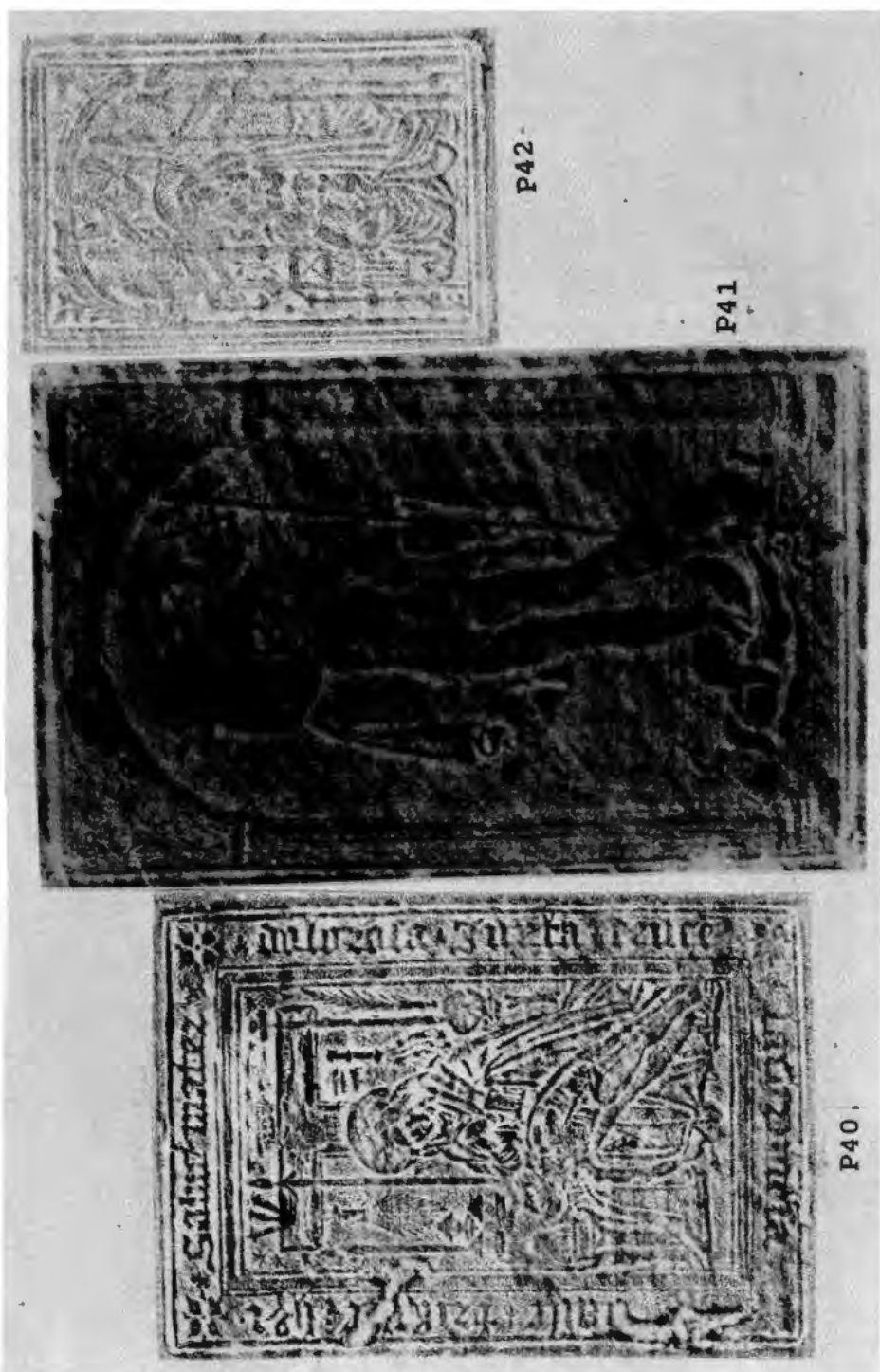
P39

P38

P37

P43

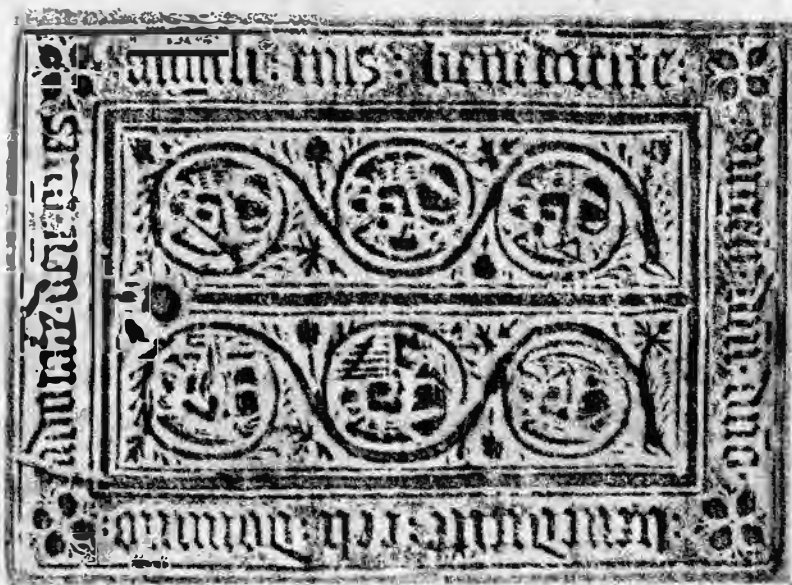
P44

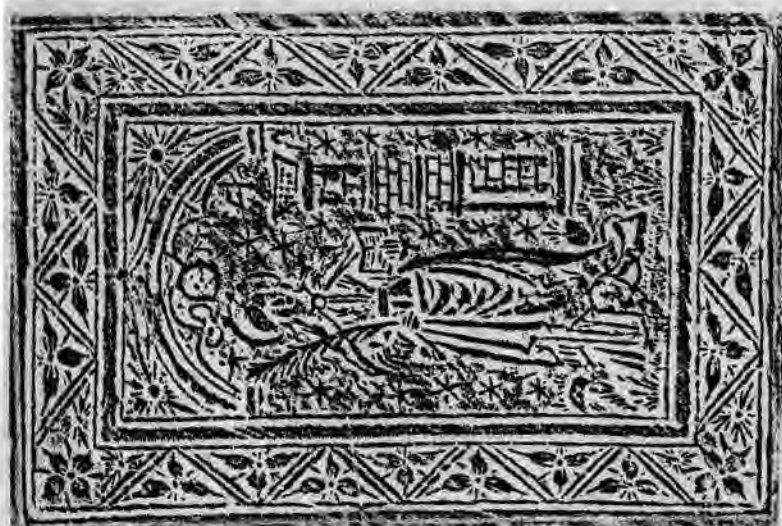
P45

P47

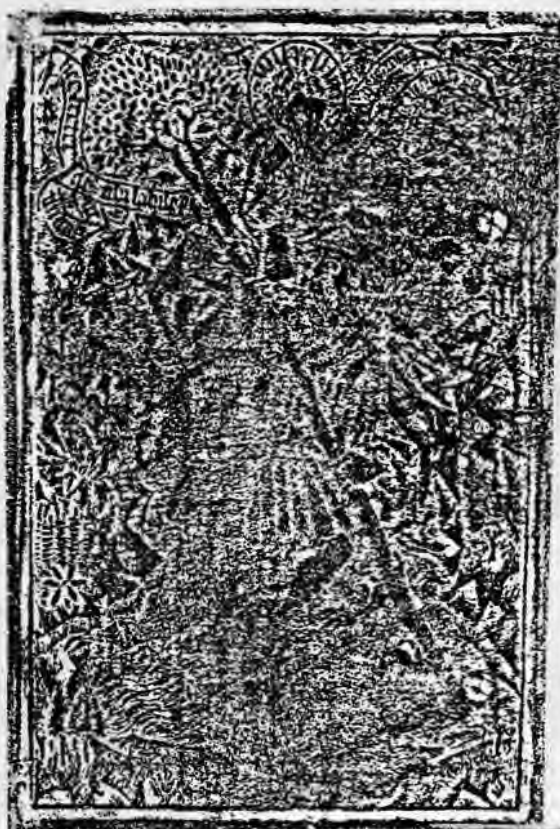
P46

P49

P48

P50

P51

P52

P53

P54

P55

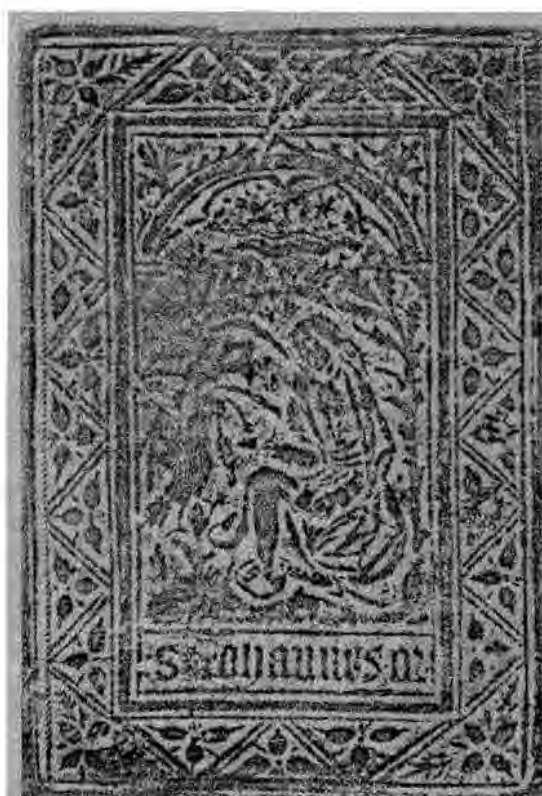

P56

P57

P59

P60

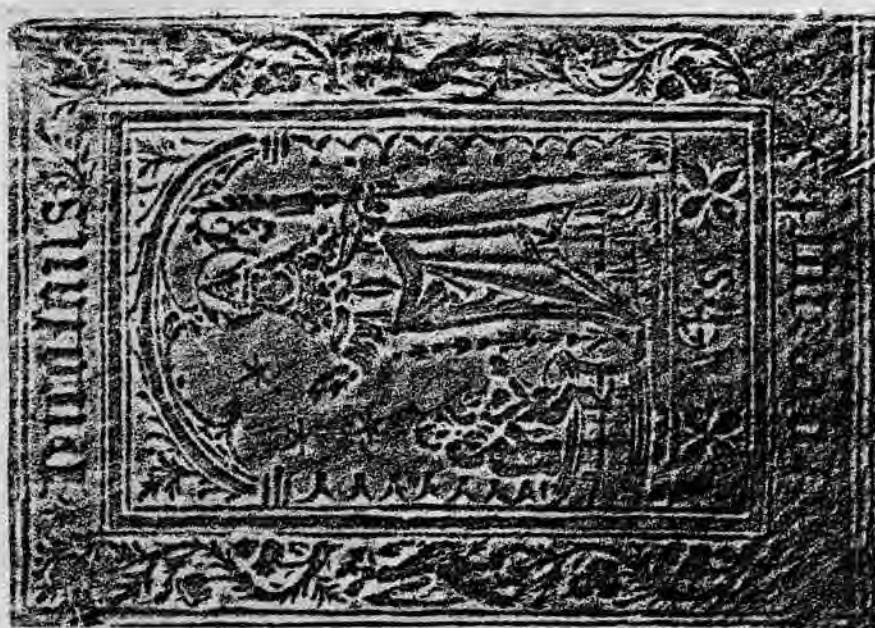
P61

P62

P63

P66

P64

P65

P68

P69

P70

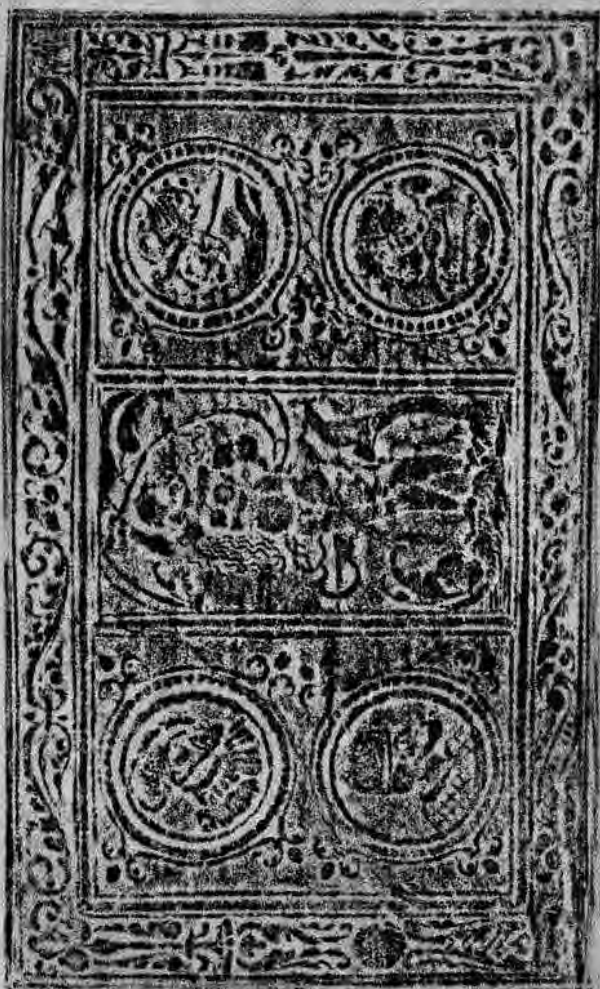
P71

P73

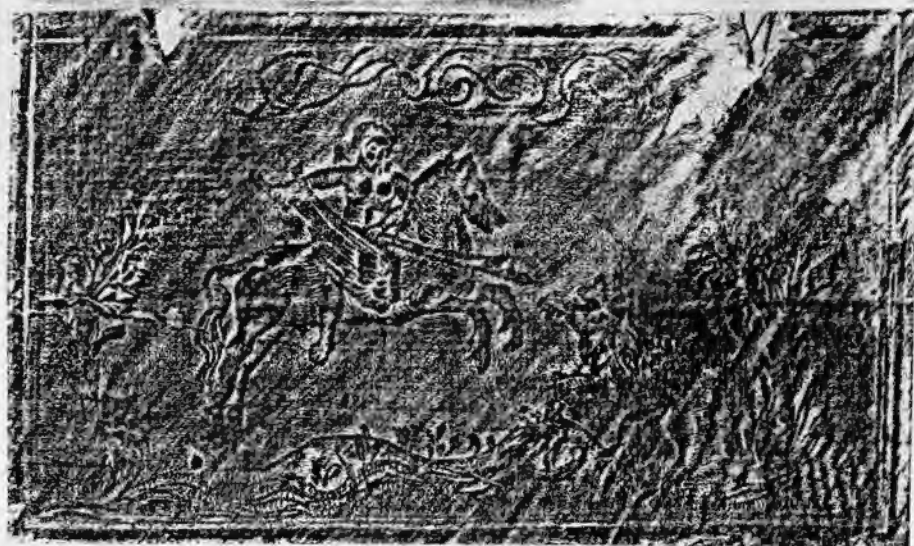

P72

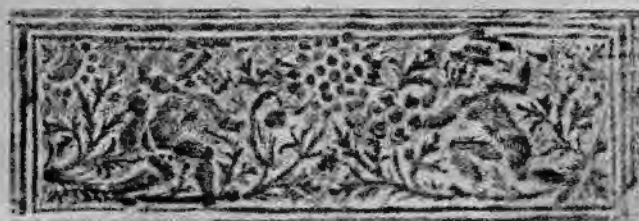
P74

P75

P76

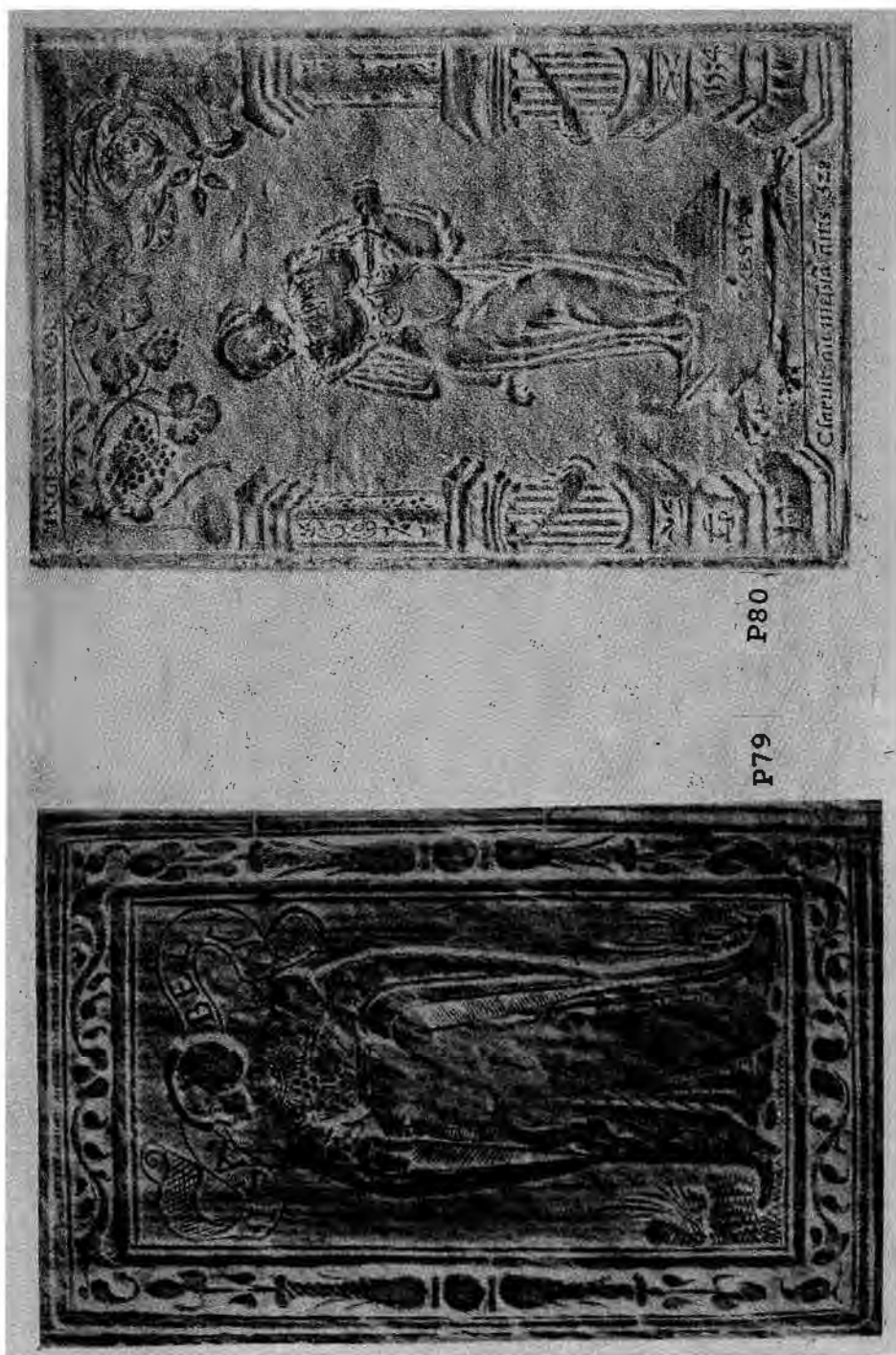

P77

P78

P84

P83

P85

P87

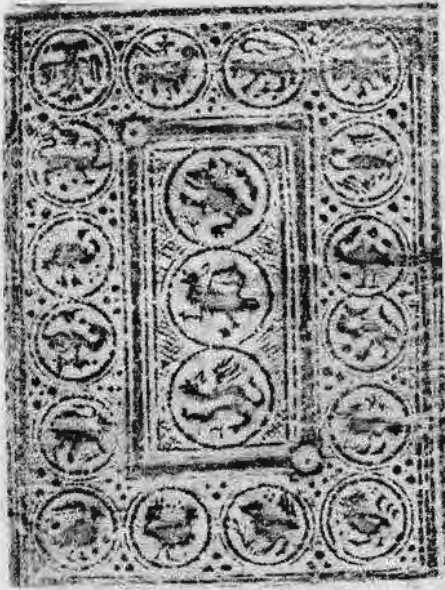
P86

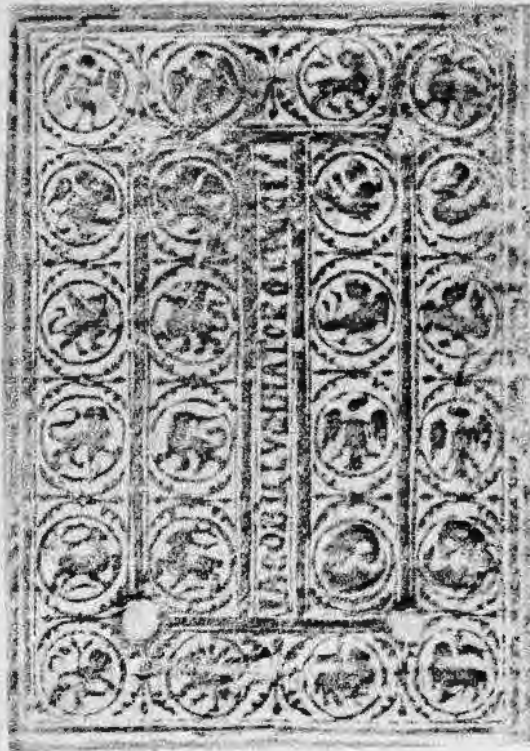
P88

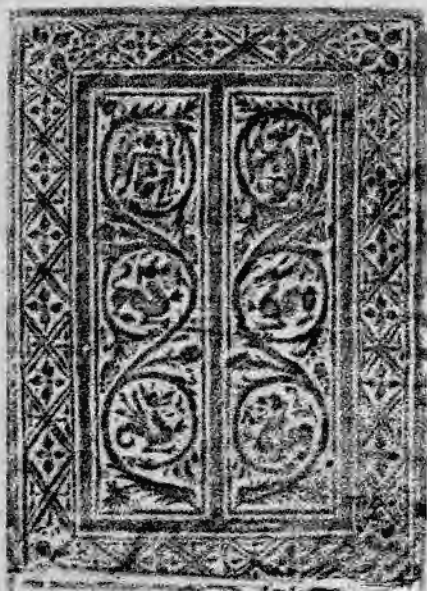

P91

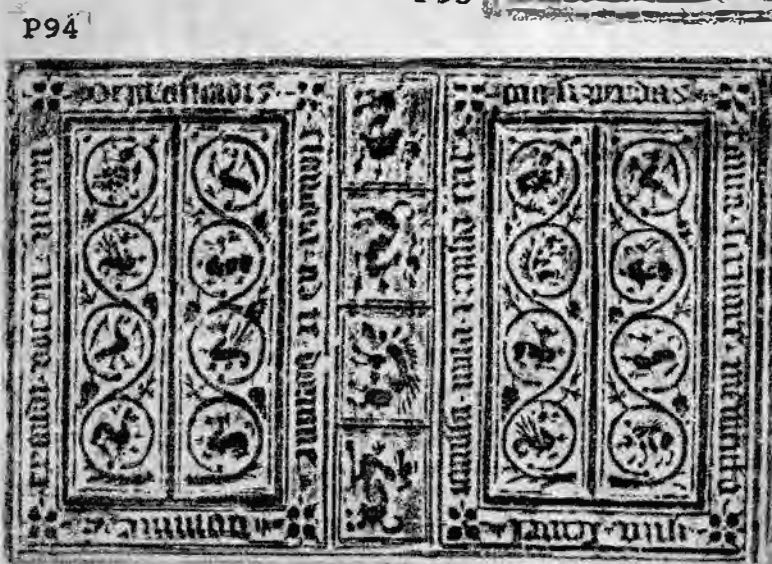
P92

P93

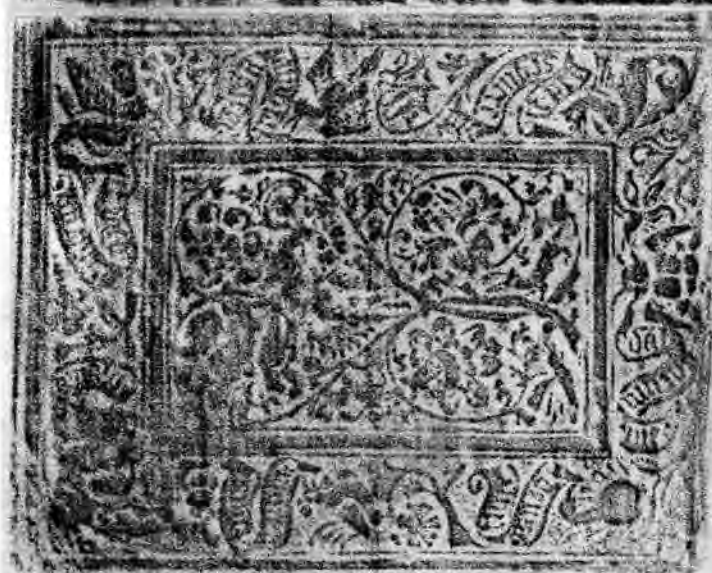
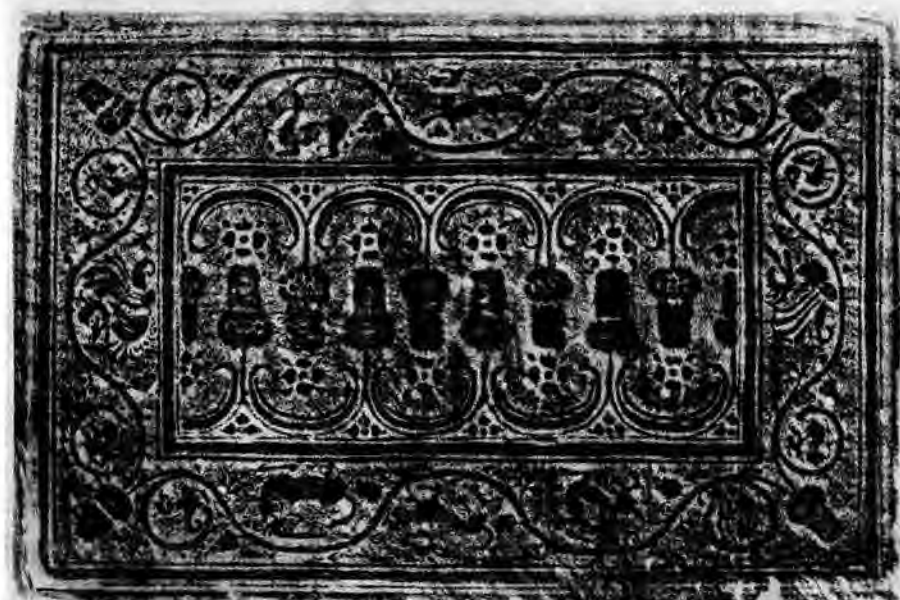

P95

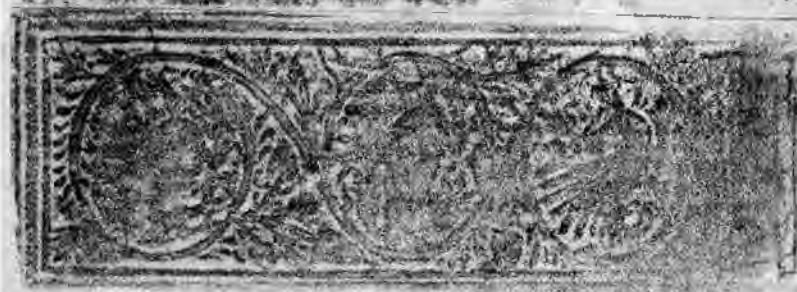
P94

P97

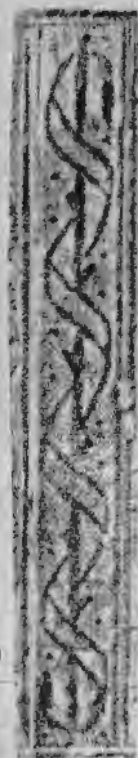
P98

P96

P99

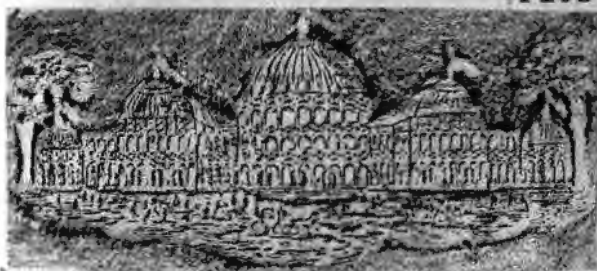

P100

P101

P103

P102

R1

R2

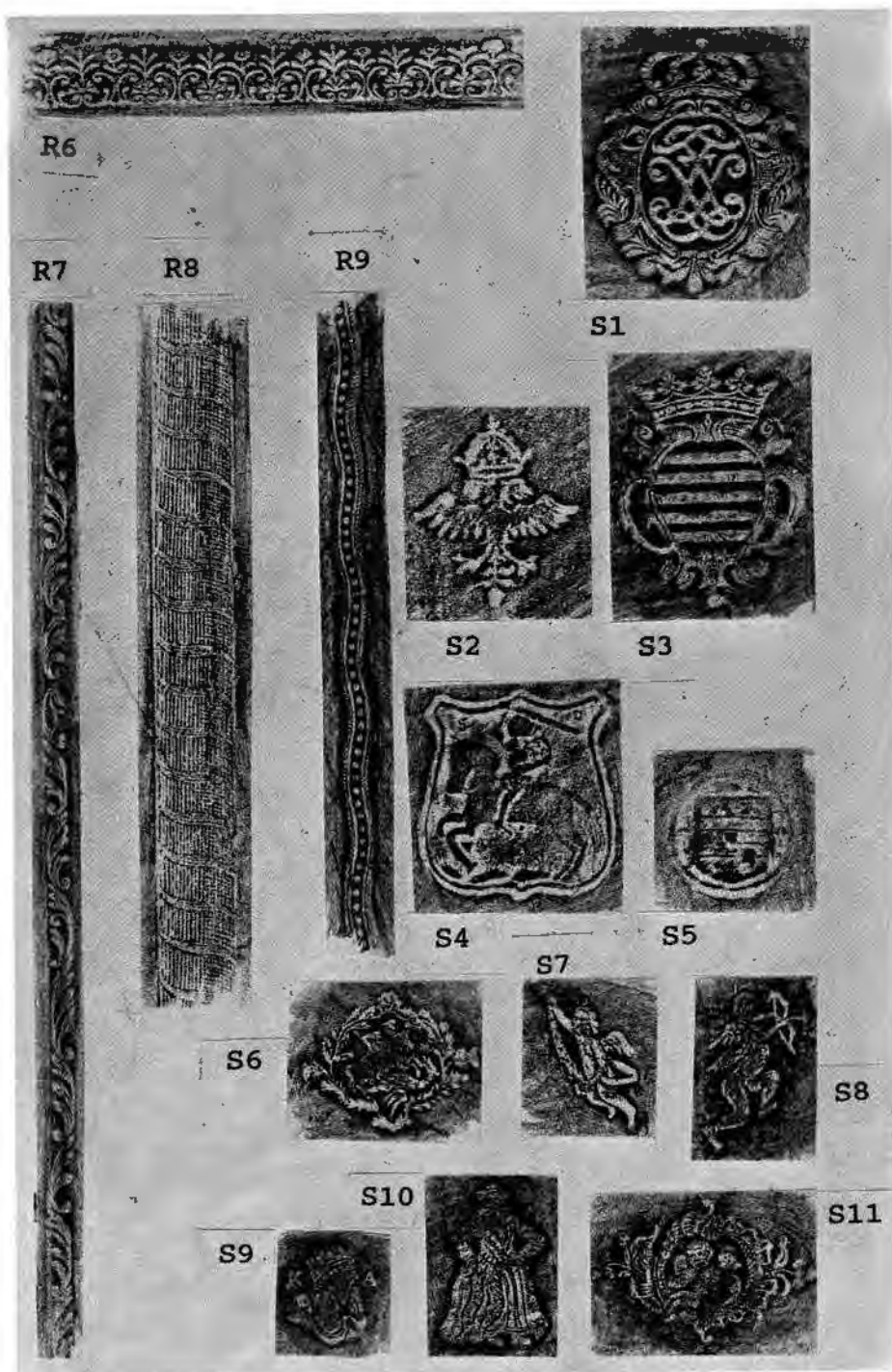
R3

R4

R5

S12

S13

S14

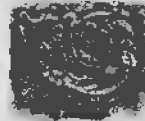
S15

S16

S17

S18

S19

S20

S21

S22

S23

S24

S25

S26

S28

S29

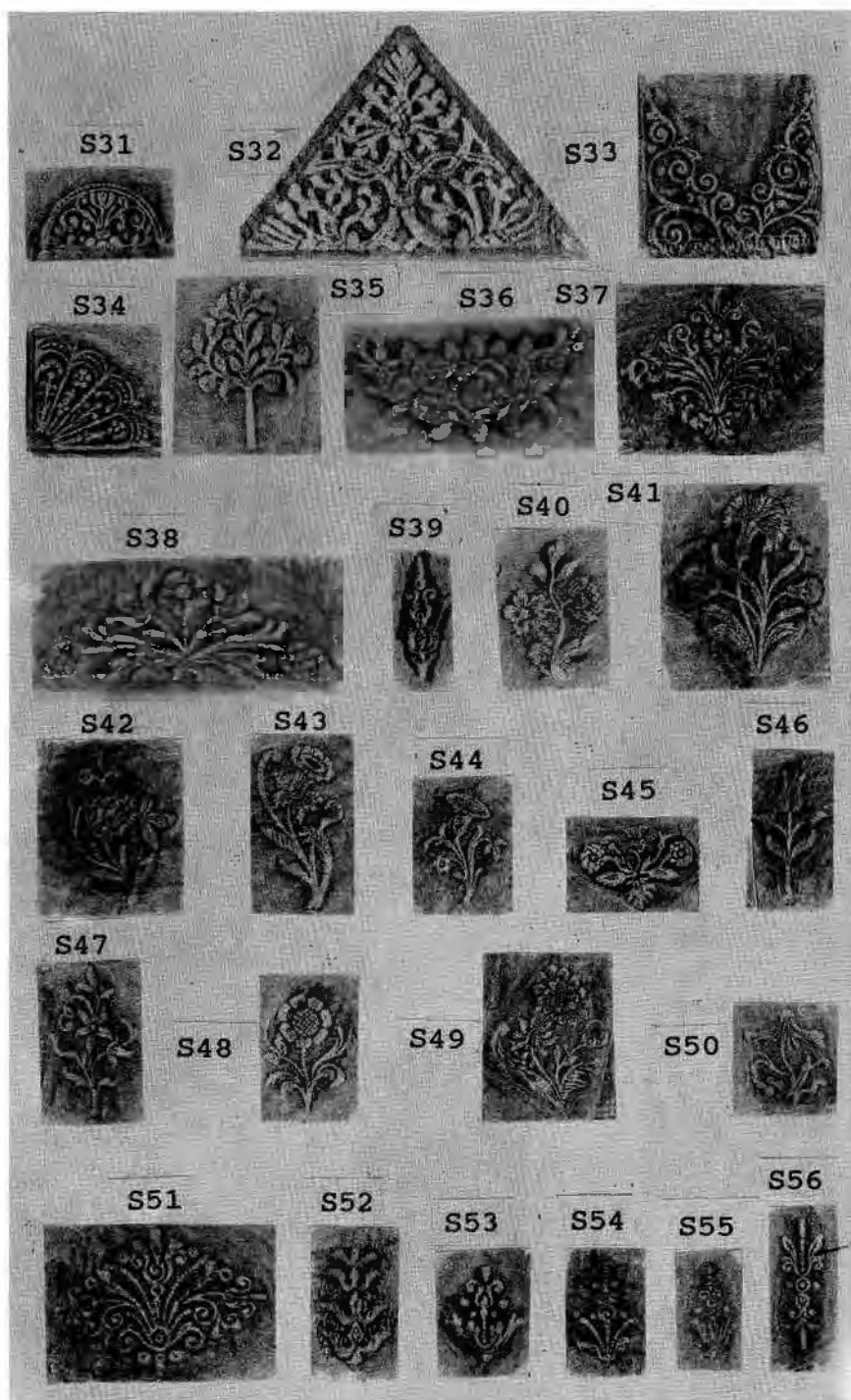

S27

S30

S57

S58

S59

S60

S61

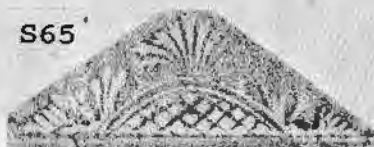
S62

S64

S65

S63

S66

S67

S68

S69

S70

S71

S72

S73

S74

S75

S76

S77

S78

S79

S80

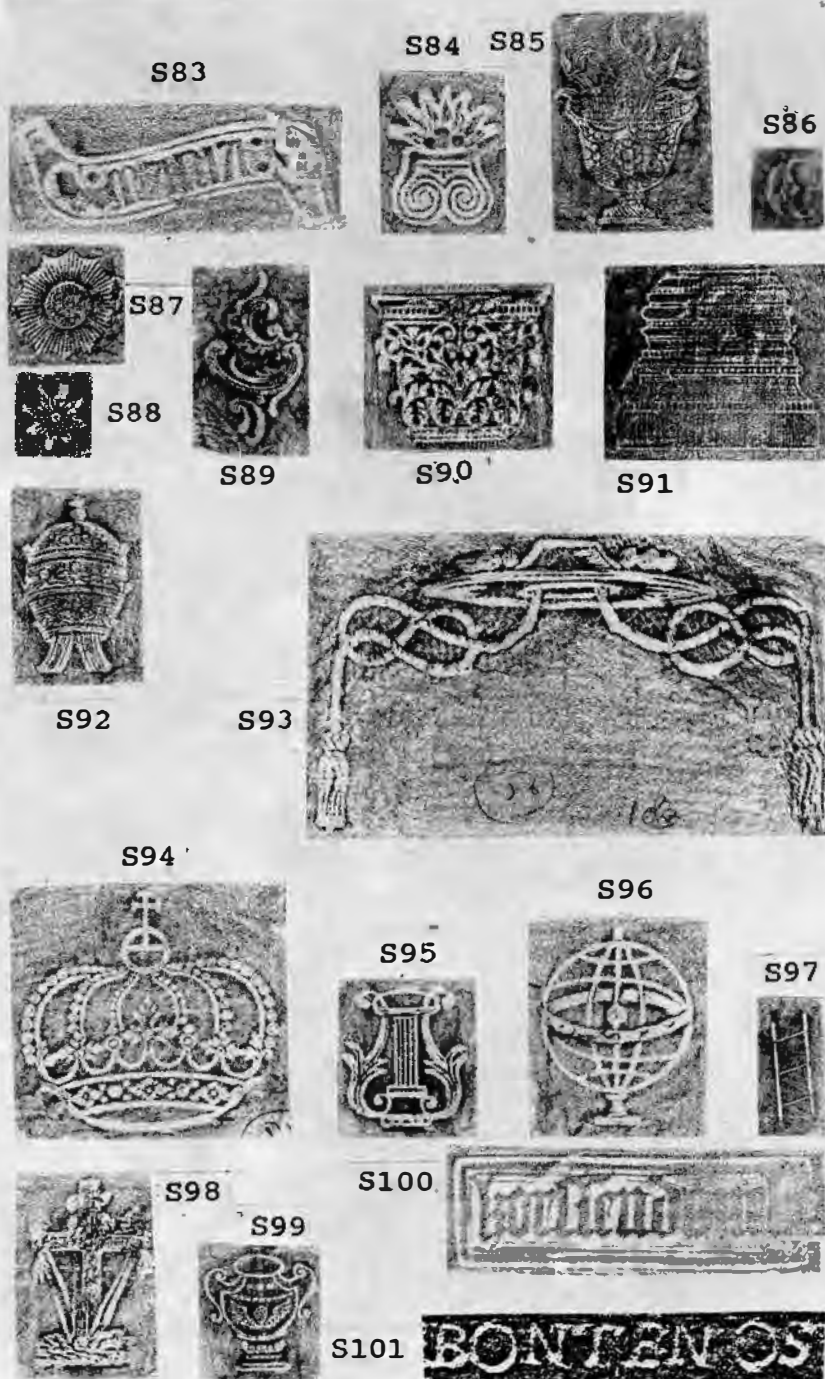

S81

S82

ΕΥΦΡΑΔΙΑΣ

S102

P A T H P

S104

S103

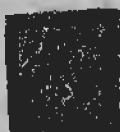
S105

T H Σ

S106

S107

S108

1782

S109

S110

S111

S112

S113

S114

S115

S116

S117

S118

S119

S120

S121

S122

S123

Verantwoording bij de afbeeldingen

De reproducties zijn in principe alle gemaakt naar originele wrijfsels ; in een aantal gevallen is een kopie van het wrijfsel uit het archief Verheyden/Indesteghe gereproduceerd (aangegeven in de Lijst van afbeeldingen hieronder met V/I). De afbeeldingen zijn in de volgorde van het systeem zelf gegeven ; het komt frequent voor dat verschillende malen naar een en hetzelfde stempel wordt verwezen. Een P, R of S vóór het volgnummer duidt aan of het gaat om een plaat of paneel, een stempel of een rol. Bij de afbeeldingen van plaat- en paneelstempels is het exemplaar opgegeven waarnaar het wrijfsel is gemaakt, dit in tegenstelling tot de losse stempels en de rolstempels. Voor zover het middeleeuwse en renaissance voorbeelden betreft, gaan zij grotendeels terug op het wrijfselarchief Verheyden-Indesteghe (V/I), en zijn zij afkomstig van banden in de Koninklijke Bibliotheken te Brussel (KBB) en Den Haag (KBH), de Universiteitsbibliotheken te Amsterdam (UBA), Gent (RUG) en Leuven (KUL) waarbinnen de Faculteit Godgeleerdheid met een eigen bibliotheek (Fac.Godg.), en het Museum Plantin-Moretus (MPM) te Antwerpen. Lag een oorspronkelijk wrijfsel niet binnen ons bereik, dan is ofwel een kopie ervan gebruikt, ofwel verwezen naar Goldschmidt (zie noot 5), een enkele keer naar een andere publikatie in noot. De achttiende-eeuwse wrijfsels komen vrijwel exclusief uit de Haagse wrijfselcollectie die aan de grondslag ligt van een toekomstige publikatie van Jan Storm van Leeuwen, over de achttiende-eeuwse Nederlandse boekband in de Koninklijke Bibliotheek en het Rijksmuseum Meermannno-Westreenianum.

Lijst van plaat- en paneelstempels

P1	KUL, Fac. Godg., F° R 50 H 7 LEUV 1703 Q	P9	KBH, 186 O 22
P2	KBH, 135 K 4	P10	KBH, 137 D 4
P3	KBH, 145 F 16	P11	KBH, 3086 G 13
P4	KBH, 145 F 24	P12	KBH, 145 F 11
P5	KBB, LP 5.496 A	P13	KBH, 138 D 9
P6	KBH, 140 G 11	P14	KBH, 1138 D 16
P7	KBH, 1772 F 101	P15	KBH, 143 D 1
P8	KBH, 232 K 2	P16	KBH, 141 G 9
		P17	KBB, II 13.427 A LP

- P18 KBH, 141 F 7
 P19 KBH, 3191 A 5
 P20 KBB, LP 219 A
 P21 KBB, LP 7.962 A
 P22 KBB, II 66.280 A LP
 P23 RUG, Res. 1052
 P24 KBB, LP 212 A
 P25 V/I, B32.1
 P26 KBB, LP 199 A
 P27 KBB, LP 3.029 A
 P28 KBB, LP 3.905 A
 P29 V/I, J8.6
 P30 KBB, LP 205 A
 P31 KBB, II 23.509 A LP
 P32 RUG, hs. 218
 P33 KBB, hs. IV 421
 P34 KBB, LP 7.961 A
 P35 UBA, hs. I G 36
 P36 KBB, LP 5.280 A
 P37 KBH, 74 F 2 ?
 P38 KBB, LP 5.499 A
 P39 KBH, 135 K 13
 P40 KBB, LP 5.499 A
 P41 V/I, C8.4
 P42 RUG, hs. 664
 P43 KBH, Edam 63
 P44 KBH, 71 H 56
 P45 KBB, ander ex. dan hs.
 11.696
 P46 KBB, LP 3.955 A
 P47 V/I, J6.34a
 P48 V/I, A6.16
 P49 V/I, B3.1
 P50 V/I, C5.1
 P51 KBB, LP 219 A
 P52 KBB, II 11.449 A LP
 P53 KBB, LP 3.906 A
 P54 V/I, F4.52
 P55 KBB, VI 54.800 A LP
 P56 KBH, 71 H 56
 P57 KBB, LP 7.959 A
 P58 KBH, 145 E 24
 P59 RUG, G 7442
 P60 V/I, J8.10
 P61 V/I, B3.10
 P62 V/I, L2.1
 P63 V/I, M1.1
 P64 KBB, LP 485 A
 P65 KBB, VI 54.800 A LP
 P66 V/I, N4.1
 P67 MPM, O.B. 9.2
 P68 KBB, LP 208 A
 P69 KBB, INC A 966
 P70 RUG, Res. 1538
 P71 V/I, C2.5
 P72 KBB, II 33.200 A LP
 P73 KBB, LP 3.922 A
 P74 KBB, III 59.069 A LP
 P75 V/I, B5.3
 P76 KBB, VI 54.800 A LP
 P77 KUL, Res. 3 26.275
 P78 KBH, 1708 G 24
 P79 KBB, LP 4.116 A
 P80 RUG, BL 5311
 P81 KBB, hs. 3.779-80
 P82 V/I, S7.1
 P83 KBB, LP 221 A LP
 P84 KBB, III 8.209 C LP
 P85 KBB, hs. 15.085
 P86 KBH, 150 E 15
 P87 KBB, hs. 11.622
 P88 RUG, hs. 255
 P89 KBB, hs. II 1.288
 P90 KBB, hs. II 1.016
 P91 KBB, hs. 21.858
 P92 KUL, Fac. Godg., Coll. Gr.
 Sem. Mech. Inc. 27
 P93 KBB, II 41.356 A LP
 P94 KBB, INC A 665
 P95 MPM, O.B. 1.7
 P96 KBB, INC A 450
 P97 RUG, Th. 600
 P98 KBH, 233 F 42
 P99 KBB, LP 5.586 A
 P100 KBB, INC C 281
 P101 KUL, Fac. Godg., F° R 44 R
 VERM Loc 1583
 P102 KBH, 163 D 8
 P103 KBH, 1763 F 1

Register op de iconografische themata

- Aanbidding der Wijzen / Herders P27
 Abrahams Offer P23
 Adelbertus, hl. P47
 Anna-te-Drieën, hl. P42
 Annunciatie P26
 Antonius Abt, hl. P48
 Arma Christi Zie s.v. Man van smarten
 Barbara, hl. P49
 Bellerophon P75
 Boerendans P76
 Boom van Jesse P25
 Charitas P71
 Christophorus, hl. P50
 Christus (andere afbeeldingen) P41
 Christus' Doop P29
 Christus' Geboorte P27
 Christus' Geseling P34
 Christus in de Hof van Olijven P33
 Christus aan het Kruis P35
 Christus en de Samaritaanse vrouw P30
 Christus' Verrijzenis / Hemelvaart P36
 Dieren-in-cirkels P87-P92
 Dieren-in-ranken P93-P96
 Drievuldigheid, Heilige zie noot 28
 Ecce Homo Zie s.v. Man van smarten
 Eikels P98, P99
 Eligius, hl. zie noot 31
 Engelen, zingend en musicerend P46
 Fortuna P72
 Franciscus van Assisi, hl. P51
 Gedaanteverandering des Heren P31
 Georgius, hl. P60
 Gertrudis van Nijvel, hl. P52
 Golgotha Zie Christus aan het Kruis
 Gregoriusmis Zie s.v. Man van smarten
 Hieronymus, hl. P53
 Intocht in Jeruzalem P32
 Isabella P79
 Ivo, hl. zie Goldschmidt XXIX/67
 Jacobus Maior, hl. P54
 Johannes de Doper, hl. P55, P56
 Johannes de Evangelist, hl. P557, P58, P59
 Joris Zie Georgius
 Judith P24
 Justitia P73
 Kain en Abel P22
 Katharina, hl. P61
 Keizer Karel P20, P78
 Kind Jezus met de lijdenswerktuigen P39
 Kind in de zon Zie s.v. Kind Jezus met de lijdenswerktuigen
 Kruisafname Zie s.v. Christus aan het Kruis
 Lam Gods P85
 Lambertus, hl. P62
 Lucretia P80
 Man van Smarten P38; zie Goldschmidt XXXVI/81
 Margaretha, hl. P63
 Maria (andere afbeeldingen) P44, P45; zie Goldschmidt XLVIII/126
 Maria Boodschap Zie Annunciatie
 Martinus, hl. P64
 Medaillons P81
 Michael, hl. P65
 Nicolaas van Myra, hl. P66
 Nood Gods Zie s.v. Man van smarten

Paulus, hl. P67

Pelikaan P86

Petrus, hl. zie noot 32

Piëta P40

Rochus, hl. P68

Salvator mundi P37

Sebastianus, hl. P69

Servatius, hl. P70

Spes P74

Stedemaagd P18, 21

Transfiguratie Zie Gedaanteverandering des Heren

Wapenen ons Heren Zie s.v. Kind Jezus met de lijdenswerktuigen Wildemannen P77

Zondeval zie Goldschmidt LVI/155

Résumé

L'on sait que chacun qui étudie la reliure fait des frottis ; cette documentation lui sert surtout à la comparaison d'autres frottis. Le système d'archivage de frottis de fers de reliures, proposé ci-dessus, tend à établir un classement, permettant à la fois de l'alimenter et d'y chercher. Il est basé essentiellement sur quatre grandes collections conservées en Hollande et en Belgique, représentant principalement la reliure flamande et hollandaise des XVe, XVIe et XVIIIe siècles. Il est évident que les frottis de reliures d'autres pays ou d'autres époques ne pourront pas toujours trouver leur place dans ce système-ci. Des systèmes analogues cependant peuvent être bâtis sur les mêmes principes et les mêmes critères de base, tout en déterminant d'autres critères iconographiques. Le système présenté ici pourra par conséquent servir comme guide.

Il présente les caractéristiques suivantes :

1. Conçu comme science auxiliaire, le principe de non-interprétation a été adopté ; la toison d'or est par conséquent un brebis ou un agneau ou la peau de celui-ci. Il est toutefois fait exception pour les nombreuses scènes, pour la plupart religieuses, du moyen-âge et du début de la renaissance. En effet, le sujet iconographique se distingue plus facilement que l'analyse des parties composantes.
2. Attribution d'un code systématique.
3. La hiérarchie dans cette attribution selon le principe de la pyramide renversée.

Les critères de base sont, dans l'ordre :

1. La détermination du fer, de la plaque, de la roulette.
2. Le contour de ceux-ci (cerné, non-cerné).
3. La forme de ceux-ci (circulaire, carré, etc.).
4. La symétrie de ceux-ci (autour d'une ou deux axes, anti-symétrique, a-symétrique).

Les critères iconographiques ont été catégorisés comme suit :

- A. Héraldique
- B. Homme
- C. Animal
- D. Plante

- E. Objet
- F. Lettre, chiffre, notation musicale
- G. Forme géométrique

Dans les catégories B à G on distingue d'abord les représentations mixtes, c.-à.-d. où deux catégories sont liées, ensuite les représentations pures, c.-à.-d. où une catégorie bien distincte l'emporte sur l'autre. Dans les catégories B à D est prévue une division en A, réservée aux scènes interprétées (BA, CA, DA) (par exemple la 'Nativité' et non pas 'Groupement de personnages autour d'une femme avec enfant, entouré d'animaux, dans une architecture'); dans une seconde division en B tout le reste trouvera une place (BB, CB, DB). Le relevé de tous ces éléments est donné sous forme d'un code (lettres et chiffres, imprimés en gras dans la partie 2 de notre article), qui sera le guide pour le classement et la recherche.

Summary

It is widely known that bookbindingstudents usually make rubbings. This type of documentation enables the student to compare various tools with those on other bindings. The system for the classification of rubbings of tools presented here is intended to make both storage and retrieval of separate rubbings easily possible. It was first developed to index four important collections of rubbings in Holland and Belgium, mainly of Dutch and Flemish bindings from the 15th, 16th and 18th century. A wider use is foreseen also. Obviously rubbings taken from bindings from other countries or collections may not easily fall within this scheme. Comparable systems however can be created using similar principles and the same basic criteria.

The system is based on the following principles :

1. Since the study of bookbinding can best be seen as a study auxiliary to other studies and has little to do with e.g. art history as such, it is important that interpretation should be kept to a minimum ; the golden fleece, depending on the form, is seen as sheep, lamb or skin of sheep or lamb. Nevertheless an exception has been made for the many (religious) scenes on panelstamps from the Middle Ages and the Renaissance. In

these cases the subject as a whole can be more easily defined than its components.

2. A systematical code has been developed.
3. The system works from more general to more detailed.

The basic criteria are in the order in which they have to be applied :

1. Distinction between (hand)tool, block (stamp) and roll.
2. The type of contour (e.g. with or without outline).
3. The form of the tool (e.g. circle, square).
4. The symmetry of the tool (in relation to two axes, or one, asymmetrical, antisymmetrical).

The iconographic criteria are as follows :

- A. Heraldry
- B. Human being
- C. Animal
- D. Plant
- E. Object
- F. Letter, cypher, (musical) notation
- G. Geometrical form

In de categories B to G the hybrids, in which two or more categories are linked, come before the pure form. In the categories B to D in principle division is made to accomodate the rubbings of panelstamps already mentioned : these scenes which have been interpreted (e.g. 'Birth of Christ' and not 'Group of people around lady with child, in architecture and with animals') come first (BA, CA, DA), where as the other representations come later (BB, CB, DB).

All mentioned criteria have their own code (in letters and cyphers, printed in bold in our article) which thus forms both a guide for the classification of the rubbings and their retrieval.

Zusammenfassung

In der Einbandforschung sind Abreibungen allgemein üblich, namentlich zu Vergleichszwecken. Hier wird ein System zur Klassifizierung von Einbandstempeln vorgestellt, das einfaches Einordnen und Nachschlagen ermöglichen soll. Dieses System wurde zur Erschließung von vier großen Sammlungen Belgiens und der

Niederlande entwickelt. Dabei handelt es sich vorwiegend um flämische und niederländische Einbände des 15., 16. und 18. Jahrhunderts. Auf Einbände anderer Epochen und Kulturräume läßt sich diese systematische Einteilung denn auch nur bedingt anwenden. In solchen Fällen können jedoch ähnliche Systeme auf den gleichen Prinzipien aufgebaut werden.

Das Klassifizierungssystem trägt folgende Grundzüge :

1. Hauptausgangspunkt ist der deskriptive Ansatz, demzufolge ein Schaf, ein Lamm oder deren Haut nicht als Goldenes Vlies interpretiert werden. Eine Ausnahme mußte jedoch gemacht werden für die zahlreichen zumeist religiösen Abbildungen aus Mittelalter und Frührenaissance, wo sich der ikonographische Gegenstand leichter bestimmen läßt als die einzelnen Bildteile.
2. Alle Elemente tragen einen Systemkode.
3. Das System schreitet vom Allgemeinen zum Besonderen.

Nacheinander wird unterschieden zwischen folgenden grundlegenden Kriterien :

1. Technische Hilfsmittel : Stempel, Platte, Rolle.
2. Umrandeter oder nicht umrandeter Umriß.
3. Kreisform, Viereck, usw.
4. Formen der Symmetrie (ein- oder zweiachsig, antisymmetrisch, asymmetrisch).

Die ikonographischen Merkmale sind in sieben Klassen eingeteilt :

- A. Heraldik
- B. Mensch
- C. Tier
- D. Pflanze
- E. Gegenstand
- F. Buchstabe, Ziffer, Musiknotation
- G. Geometrische Form

In den Gruppen B bis G gehen den reinen Darstellungen (wobei sich eine bestimmte Kategorie deutlich unterscheiden läßt) die gemischten Darstellungen voraus. Die Kategorien B bis D kennen eine erste Abteilung A (BA, CA, DA) für gedeutete Szenen wie etwa 'Christi Geburt' (statt 'Gruppe von Menschen um Frau mit Kind, mit Tieren in einem Bau'), sowie eine weitere Abteilung B (BB, CB, DB) für alle anderen Darstellungen.

Alle Merkmale haben einen individuellen Kode, der sich aus Buchstaben und Ziffern zusammensetzt (im zweiten Teil dieses Beitrages fett gedruckt) und das Konsultieren der Klassifizierung erleichtern soll.

(Übersetzung : M. Knops)